

DŽEMAL ČELIĆ

ENTERIJERI, PITANJE NJIHOVE ZAŠTITE I ADAPTACIJE

Opšte postavke

Arhitektura — to je umjetnost formiranja prostora, nužnog konkava koji je životno bitan i čija konveksna strana kao posljedica (ali ne i sama sebi svrha) djeluje u smislu arhitektonske plastike. Savremena arhitektura, naročito kroz prve decenije našeg stoljeća, nedvojbeno je akcentirala da je bit arhitekture prostor, i u svom razvoju kroz utilitarističko-funkcionalističko-racionalistička usmjerenja, prošla nekoliko faza od objekta kao fasade do objekta kao prostora u kome konkretna stvarnost poprima svoj oblik.

Nasuprot ovakvom stvaralačkom realizmu u vremenoj arhitekturi, u domeni istorije arhitekture, koja široko posmatrana u suštini nikada nije našla pravo razgraničenje sa istorijom primjenjenih umjetnosti, arhitektonska analiza se i danas uglavnom zadržava na akademskom tretmanu stilsko-dekorativnih karakteristika, tj. pretežno na vanjskoj manifestaciji i fasadi. Funkcionalna komponenta u arhitektonskom nasljeđu privukla je nešto više pažnju analitičara tek u novije vrijeme i to pretežno u odnosu na staru stambenu kulturu. Nema sumnje da, u odnosu na tokove života i gledanja do koga se dovinulo savremeno stvaralaštvo, formalno-akademska gledanja većine istoričara arhitekture znače retardaciju, koja se odražava ne samo u teoriji već i u praksi.

Kako je zaštita kulturno-istorijskog nasljeđa u svojoj praksi uglavnom oslonjena na istoriju arhitekture i umjetnosti, to je, s obzirom na idejno-teoretsku podlogu, također u domeni konzervacije i restauracije, formalno-stilski momenat dobio puni primat. Uz uslov da budu sačuvane fasade, kao i pojedini interesantni i karakteristični detalji unutar spomeničkih objekata, mi praktično često dozvoljavamo za najveći dio spomenika veće ili manje adaptacione zahvate, koji najčešće malo vode računa o samom prostoru čiju ljudsku nastojimo sačuvati.

Svakako su naši ustupci najčešće u vezi bilo sa željom da iznalaženjem pogodne namjene spomeniku, objekte uključimo u svakodnevni život, bilo sa nastojanjem da tim putem osiguramo potrebna sredstva za građevinsku konsolidaciju i čuvanje spomeničnog objekta. Uz opravdanje da stvarno život teče dalje i u antičkom okviru pulske arene, i u romaničko-gotičkoj arhitekturi Trogira ili u renesansno-baroknim zdanjima Dubrovnika, da nema ni načina ni moralnog opravdanja da ga pokušamo zaustaviti, djelomično i uz saglasnost službe zaštite, a još više bez njenog znanja, proces degradiranja spomeničnih valera enterijera konstantno teče iz dana u dan. Moramo konstatirati da su sačuvani historijski i umjetnički enterijeri u arhitektonskim, kulturno-istorijskim spomenicima nesrazmerno slabo zastupljeni. Upravo ta činjenica dovodi do potrebe da posebno obratimo pažnju prostorima u spomeničnim objektima, njihovoј stereotomiji, proporciji, ritmici kao elementima vezanim za osnovnu koncepciju, zatim obradi i opremi, uključujući i ugrađeni i pokretni namještaj koji se тамо nalazi ili treba da se nađe.

Arhitektura bitno shvaćena kao prostor dobiva naime svoje životne vrijednosti tek onim momentom kad je prostor organiziran i opremljen za određene funkcije i tek tada se može cijeniti njena uporabivost i druge kvalitete. Spomenična arhitektura, kompleksno gledana, zahtijeva adekvatan enterijer, koje neće djelovati kao nesporazum, već kao doprinos potpunijem shvatajujući socijalno-ekonomskih odnosa, ideološke i materijalne baze odgovarajućeg vremena.

Možemo konstatovati s obzirom na konkretnu situaciju kod nas, da se enterijeri sakralnih objekata uglavnom smatraju zaštićenim već time što je konkretno bogomolja zaštićena. Ipak, preciznije inventarisanje pokretnih predmeta gotovo nigdje nije do kraja provedeno i činjenica je da nestaju

ikone i kandila, rukopisne knjige i svjećnjaci, a naročito stari istočnjački čilimi i serdžade iz džamija. Često su to i kao pojedinačni pokretni predmeti vrijednost koju bi trebalo evidentirati, a kao detalji u kompleksnom enterijeru neosporno zaslужuju pažnju. Također i bojenje enterijera (ukoliko nisu živopisani) često povlači za sobom kič i neukus, a u pravilu remeti ravnotežu vanjske arhitektonske manifestacije i unutarnjeg prostora. Ipak se može reći da konzervativnost same religije uglavnom pomaže čuvanju enterijera sakralnih objekata, ukoliko se ne adaptiraju za izložbe ili slične savremene namjene. Iako se ni takvi slučajevi ne mogu do kraja isključiti, ipak moramo biti unaprijed načisto sa činjenicom da će se kod tih adaptacija prostorne vrijednosti jako degradirati, naročito kad projektant izložbe ne vodi dovoljno računa o vrijednosti datog prostora.

Sasvim drugačije stoji sa objektima stambenog i privrednog karaktera. Adaptiranje ovakvih prostora za potrebe savremenijeg stanovanja, modernijeg privrednog poslovanja ili za turističke potrebe bez sumnje ima svoje višestruko opravdanje. Čak i kad se praktično korištenje objekata ne bi uopšte postavljalo u odnosu na dobivanje sredstava, bojim se da bi u mnogim slučajevima postigli efekte upravo suprotne našim željama, ako bismo prostore umrtvili odbijanjem mogućih adaptacija za savremene potrebe.

Ukoliko se dakle ne radi o izuzetno vrijednim enterijerima, koji kao takovi sami po sebi pretstavljaju osebujan muzej, u samom interesu obje-

kata kao spomenika moramo usvojiti nužnost njihove svršishodne adaptacije.

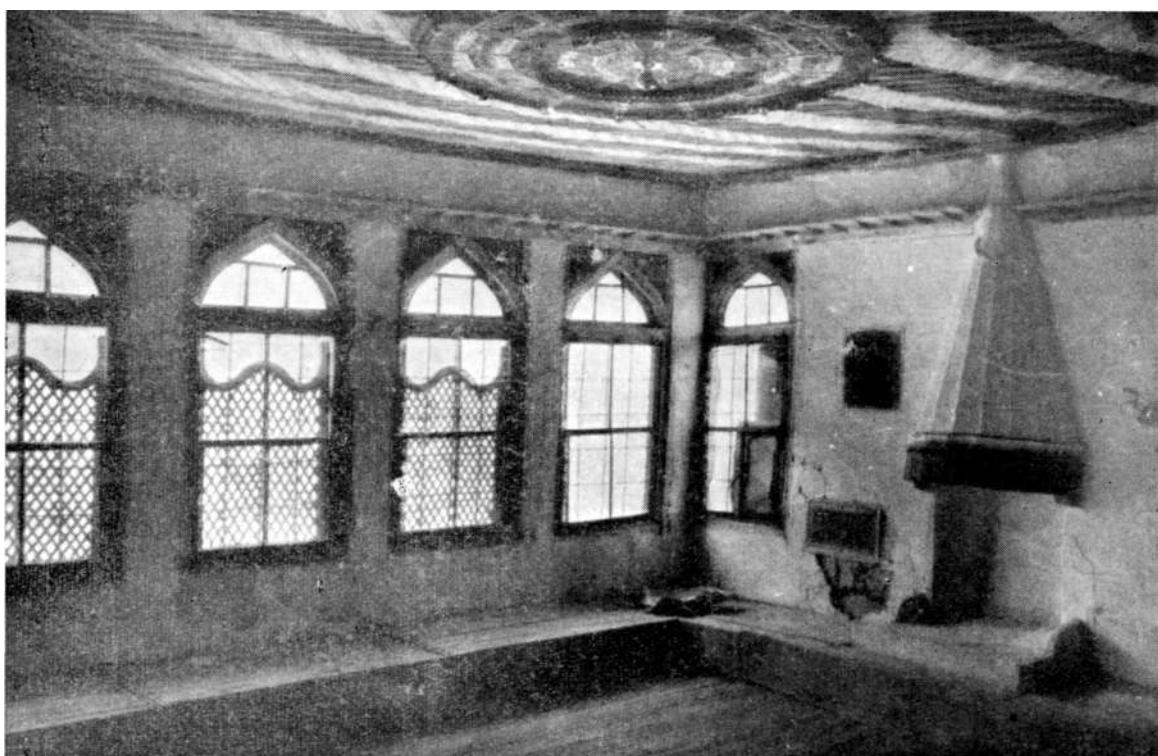
Svakako, odluka o tome do koga stepena jedan spomenik kulture možemo adaptacijom izmijeniti ne može biti predmet uopštenog pravila, već rezultat historijsko-arhitektonske i estetske analize i u pravilu bi trebalo da bude u ovisnosti o utvrđenim valerima konkretnog prostora. To konkretno znači da eventualno možemo postaviti i neke kategorije, napr.:

1) Prostori objekata ambijentne vrijednosti, koji sami po sebi nemaju specifičnih značajki, mogu se svršishodno adaptirati bez posebnih uslova u pogledu enterijera (Vrijednost tih objekata vezana je za eksterijer).

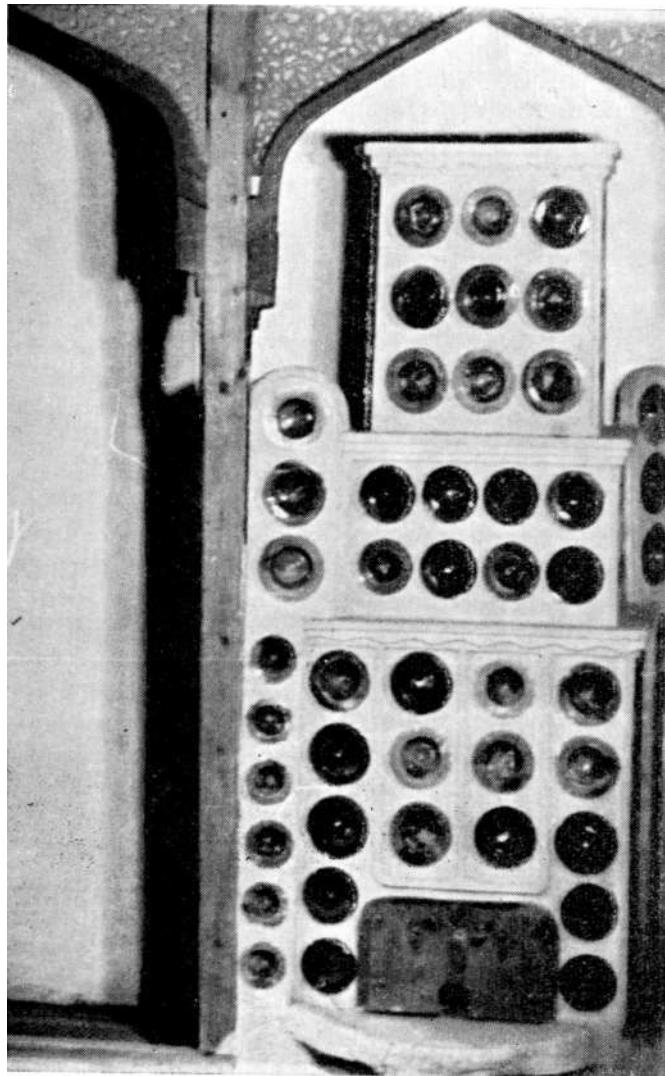
2) Prostori spomeničnih objekata čija se prvotna dispozicija tokom vremena izgubila, mogu biti Masirani u tri podkategorije:

a) Oni prostori koji imaju kulturno-historijsku vrijednost za neku kasniju epohu (napr. klasicistički enterijer u baroknoj palati), pa ih kao takove treba čuvati, a spomenik u cjelini tretirati ne samo u odnosu na epohu u kojoj je nastao, već i u odnosu na njegov biološki rast.

b) Prostori koji nemaju neku kulturno-historijsku vrijednost, a postoji dovoljno elemenata za rekonstrukciju prvobitne dispozicije. Budući da bi rekonstrukcija prvobitne dispozicije doprinijela većoj spomeničkoj vrijednosti objekta kao cjeline, treba težiti njenoj realizaciji, uz dozvolu slobodnijeg tretmana detalja i naročito opreme.

Sl. 1. Soba u Begovini u Stocu. Prostori koji u okviru sačuvane dispozicije imaju i vrijedne detalje, kamine, plafone ili ugrađeni namještaj itd. trebalo bi da budu tretirani pretežno kao muzejski prostori, te da se intervencije svode na minimum konzervatorskih zahvata.

Sl. 2. Zaštita vrijednih detalja trebala bi da nas posebno interesuje, naročito u slučaju kad objekt nije u cjelini zaštićen. Služba zaštite morala bi da brine o njihovoj sudbini, jer promjene u načinu stanovanja pogoduju uništavanju stare stambene kulture.

c) Prostori kod kojih nemamo elemente ni za rekonstrukciju prvobitnog stanja, a niti su interesantni u valorizaciji biološkog rasta, mogu se potpuno zanemariti, i adaptacija se veže jedino na čuvanje spomeničnog plića.

3) Prostori spomeničnih objekata koji su sačuvali prvobitnu dispoziciju mogu se također klasirati u tri podkategorije:

a) Oni koji u okviru autentične dispozicije nemaju posebno interesantnih detalja, analogno tački 2-b, mogu biti slobodnije tretirani u opremi i opremljenosti.

b) Oni koji imaju vrijednost ne samo autentične dispozicije, već i određene kvalitete prostorne plastike (napr. unutrašnjost jednog sačuvanog hamama), mogu biti slobodnije tretirani u opremi, ali se mora voditi računa o isticanju kvaliteta prostorne plastike.

c) Oni koji u okviru autentične dispozicije imaju također sačuvane vrijedne detalje; kamine, rezba-

rena vrata, plafone ili ugrađeni namještaj, zatim zidne slikarije ili čak kvalitetan pokretni namještaj koji upotpunjuje vrijednost arhitekture prostora — trebalo bi da budu pretežno tretirani kao muzejski prostori, te da se intervencije svode na minimum i to uglavnom u okviru ustaljenih konzervatorskih i muzeoloških principa.

4) Posebnu grupu čine prostori koji sa detaljima obrade, te ugrađenog i pokretnog inventara predstavljaju kulturno-historijsku vrijednost, a nalaze se u objektima koji kao cjelina ne mogu biti tretirani kao spomenici kulture (napr. kvalitetan strop i musandere neke sobe u kući koja je u svim drugim prostorima i u eksterijeru kao spomenik neinteresantna). Zaštita takvih detalja in situ treba da nas posebno interesuje, kao i mogućnosti eventualnog prenošenja na mjesta gdje će biti sigurnije sačuvani. Službe zaštite bi morale da takve vrijednosti vode u evidenciji, te da se brinu o njihovoj sudbini. Međutim ovi pojedinačno rasuti detalji, kao ni pitanje pokretnog inventara — pokućstva, posuđa, tekstila, naročito čilima — do danas nisu našli dovoljno pažnje kod organa zaštite i u rasponima između predmeta likovnih umjetnosti, predmeta etnografije i arhitekture u neku ruku našli su se na ničjoj zemlji, prepusteni propadanju i nestajanju. Promjene u načinu stanovanja i naglo nestajanje stare stambene kulture pogoduju uništavanju ovih materijala i smatram svojom dužnošću da upozorim na potrebu hitne i dobro smisljene intervencije na ovom planu.

Koliko god su gornja izlaganja uopštena s izvjesnom tendencijom teoretskog postavljanja pro-

Sl. 3. Pokretni inventar i namještaj, u rasponima između arhitekture, etnografije i primjenjene umjetnosti, najčešće ostaje nevidljiv, naglo propada, i relativno mali broj primjeraka nađe mesta u muzejskim zbirkama.

blema, ona u vidu neriješenih pitanja izviru iz svakog konkretnog zadatka da se određeni prostori u spomenicima kulture adaptiraju i koriste za neku savremenu svrhu. Rješenja su uvijek kompromis

između savremenog i nasljeđenog, na štetu jednog i drugog, a njihovo usklađivanje prvenstveno je u rukama projektanta i ovisi o njegovoj umjetnosti i ličnom stavu prema povjerenom zadatku.

Jedan, specifično naš, problem

Pored gore iznešenog, treba imati u vidu da je u raznim vremenima i kulturama odnos arhitekture i enterijera bio različit. Neka kulturna razdoblja svaki pojedini predmet u prostoru tretiraju kao zaokruženu cjelinu koja može stajati tu gdje je jest ili u bilo kojem drugom prostoru iste ili bliske kulturne epohe (napr. renesansa). Nasuprot tome, druga kulturna razdoblja i druga područja stvaraju prostore sa takvom opremom da se praktično ne mogu razgraničiti pojmovi arhitekture, enterijera i uporabnih predmeta (stara balkansko-orientalna stambena kultura).

Istina da stav naprednih arhitektura danas vodi organičnoj povezanosti arhitektonskog prostora i tijela. Projektiranje počinje organizacijom životnih tokova, određivanjem mesta svakoj funkciji, svakom predmetu vezanom za datu funkciju, da bi se završilo na stvaranju prostorne kore. Teoretski, približujemo se porivima koji zrače iz svake stare makedonske, kosovska-metohijske ili bosansko-hercegovačke kuće. Čak ćemo naći i tekstove nekih vrlo uvaženih autora koji se oduševljavaju upravo prisustvom modernog duha u tim prostorima, koji stvarno vide u musanderama ugrađene ormare, u banjicama preteće tuševa, u sećijama preteće sавremenog kauča, u adaptabilnosti prostora za razne funkcije savremenu težnju za fleksibilnošću male stambene jedinice. Praktično međutim, dominantna antikno-kršćansko-europska kultura ni danas nije ostvarila jaču sintezu prostora i opreme, i – makar podsvjesno – još živi Ostenderovo shvatanje da je građevina stvar arhitekta, a namještaj stvar stolara i korisnika.

Pri tomu, namještaj bio stilski ili savremeni, oblikovno i funkcionalno vuče porijeklo iz europske kulture, pa se kao takav relativno lako uklapa u spomenišne prostore svog kulturnog domena. Izvjesne unutarnje veze koje proizlaze iz samog kontinuiteta razvoja forme, pogotovo ako se vodilo računa o materijalu, boji i proporciji, povezuju često veoma dobro novo sa starim u organičnu cjelinu. S obzirom na unošenje kreativnih vrijednosti u takvu savremenu opremu u kontrastu sa ponekim autentičnim stilskim detaljem, danas se čak takav enterijer više cjeni od pseudostilskih kopija. Da ne govorimo da i autentičan stilski namještaj, ukoliko stoji na raspolaganju, i danas može sasvim svršishodno poslužiti kod korištenja spomenišnih prostora bilo kojeg europskog stilskog razdoblja. Kada smo pred desetak godina radili projekt adaptacije dvorca Ostrošca na Uni za od-

maralište ili hotelsko-ugostiteljski objekt (namjena nije bila tačno precizirana), pitanje usklađenja prostora sa namještajem nije se uopšte postavljalo kao jedan od težih problema. Radilo se o prostorima koji su pretežno bez naglašenih stilskih karakteristika, i računalo se da se otkupom starog namještaja po područjima srednjeeuropske stambene tradicije i doprojektiranjem nešto novog pokućstva mogu ovi enterijeri u cijelosti opremiti za savremene potrebe uz zadovoljenje formalnog jedinstva sa pseudogotičkim prostorima samog dvorca. Analogno našim zamislima u slučaju Ostrošca vidimo da se u Hrvatskoj i Sloveniji čitav niz feudalnih dvoraca s uspjehom oprema i koristi za potrebe turizma i da izvjesne zajedničke komponente koje se osjećaju u adaptacijama Otočca, Trakoščana ili Statenberga ukazuju već na neku mjeru u usaglašavanju spomenišno-historijskog i funkcionalnog.

Nasuprot ovakvoj, relativno povoljnoj, situaciji u rješavanju enterijera spomenišnih prostora srednjeeuropske kulturne domene, gdje nam kontinuitet forme i načina života izvanredno olakšava zadatke, u domeni orientalno-balkanske kulture, kojoj najvećim dijelom pripadaju i bosansko-hercegovački spomenišni objekti, kontinuiteta nema – on ustupa mjesto ubrzanoj, stoprocentnoj europeizaciji prije svega navika, način života, pa u vezi s tim i prostorne opreme. Danas se život u tim ili bilo kojim drugim prostorima ne da funkcionalno organizirati bez savremenog namještaja, a taj namještaj, kao derivat drugog kulturnog područja najčešće unosi nesklad, pogotovo ako dolazi iz serijske proizvodnje, i samo izuzetni napor u kreiranju opreme takvih prostora mogu donekle ublažiti kontraste koji se nameću.

Čovjek danas traži savremen ležaj, ormar, stol i stolicu koji regulišu pogodno ostajanje od poda prema današnjim normama. Sam prostor unošenjem takvog pokućstva gubi svoje prostorno-kompozicione valere koji su stvoreni u odnosu na život organizovan na podu i niskim sećijama. S jedne strane tu su neminovna društvena kretanja, s druge grubosti i disonance u očima svih onih koji u takvim prostorima traže nešto više od »nužnog smještaja«.

U nastavku, na nekoliko specifičnih slučajeva iz naše svakodnevne prakse, želim da ukažem na različite pokušaje i rezultate u tom traženju kompromisa spomenišnih valera i funkcionalnih zahtjeva našeg doba.

Obnova enterijera jedne džamije

Nakon završetka radova na konzervaciji i restauraciji banjalučke Ferhadije, zainteresirani faktori postavili su pitanje njenog unutrašnjeg uređenja. Posljednje oslikavanje enterijera ove džamije radeo je za vrijeme austrougarske okupacije, početkom našeg stoljeća i taj dekor je tokom vremena već dobro dotrajao, opao, oštećen atmosferilijama kao i u toku ratnih razaranja, tako da je nužno poduzeti određene zahvate da se enterijer u cjelini dovede u red.

Problem ne izgleda naročito težak, a pošto se već postavlja ili će se postaviti na nizu sličnih objekata, konkretno na Gazi Husrefbegovoj džamiji u Sarajevu, na Šišman Ibrahim-pašinoj u Počitelju, na Vučijakovića u Mostaru i drugima, jedna analiza mogućih zahvata neće principjelno biti na odmet. U konkretnom slučaju konstatirali smo sljedeće mogućnosti:

1) Budući da nije sačuvano ništa od autentičnih zidnih dekoracija, pa čak ni prvobitna žbuka, a pošto su i unutarnje zidne plohe od fino obrađene sedre (što se dade konstatirati na mjestima gdje je opao malter), prva mogućnost je čišćenje zida do golog kamena. Ovakav zahvat kod nas doduše nije uobičajan, ali je proveden od ranije na Selimiji džamiji u Istanbulu. Oblaganje donjih dijelova zida mramorom može se vidjeti na nekim carskim džamijama (Sultan Ahmetova u Istanbulu), a imitacija kamena na unutrašnjem zidu dosta je česta (Jahja-pašina džamija u Skoplju, Begova u Sarajevu). Kupolasti dijelovi iz tankih crvenih cigla u bijelom malteru mogu izgledati vrlo dekorativno (Sandal-bezistan) ili pak ostati omalterisani i bijelo obojeni.

2) Ukoliko želimo da enterijer ostane malterisan, kako je sigurno bio od početka, da ostanemo konzervatorski što korektniji, a lokalnim tradicijama bliski, mogli bismo cijelu džamiju jednostavno okrećiti u bijelo uz dodatak obligatnih kaligrafskih natpisa na zidovima crnom bojom na bijeloj podlozi. Eventualno, nešto obilnijim korištenjem kaligrafije može se postići i nešto veća dekorativnost (karakteristično za Ulu-džamiju u Brusi, za Sinanovu tekiju u Sarajevu).

3) Činjenica je da su ljudi navikli da vide enterijer jedne veće džamije dekorativno oslikan i postoji bojazan da bi ogoljele odnosno okrećene

površine djelovale siromašno. Mogućnost nijansiranja raznobojnih svjetlih tonova, opet uz upotrebu kaligrafije, mogla bi da prostornu plastiku ovakvog enterijera dovede više do izražaja. Međutim,, postoji bojazan da takav modernistički tretman za ovakvu vrstu objekata bude suviše nametljiv. Pokušaj akad. sl. Mirka Kujačića u Vučijakovića džamiji u Mostaru upozorava da sa ovakvim eksperimentima treba biti vrlo oprezan.

4) Postoji nadalje mogućnost da se ide u potpuno novi dekor koji bi bio komponovan iz dekora kopiranog u objektima kao što su Aladža u Foči ili Koski Mehmed pašina džamija u Mostaru, tj. tamo gdje su sačuvane dekoracije starijeg vremena. Ovaj postupak bio bi sigurno skup, jer pretstavlja pipav rad specijalista, koji bi na jednoj strani kopirali, a na drugoj ponovo izvodili. Pri tome se potpun uspjeh ne može očekivati već i zato što konkretno Ferhadija ni po veličini, ni po prostornoj razigranosti ne odgovara napr. Aladži, te ostaje otvoreno pitanje proizvoljnosti plasiranja tih kopija, naročito odnosa veličina pojedinih detalja s obzirom na prozorske otvore, lukove i sl.

5) Kao zadnja mogućnost ostaje obnova današnjeg dekora. On je istina eklektički, akademski, šablonski, ali ipak stoji tu već oko šezdeset godina, a to je cca 1/6 dosadašnjeg postojanja objekta i mi faktično ne možemo dobiti ništa što bi za sam objekt realno-historijski bilo jače vezano i više autentično od ovog austrijskog dekora. Međutim, odmah napominjem, da nam upravo njegova ne baš osobita umjetnička ili kulturno-historijska vrijednost u izvjesnom smislu dozvoljava i više slobode da kroz obnovu dozvolimo sebi i izvjesne rekompozicije u težnji za likovnim poboljšanjem. Upravo takvim postupkom, u djelovanju na posjetioca ostali bismo najbliži ustaljenom dojmu, konzervatorski najdosljedniji, a u cijeni koštanja relativno povoljni.

Jedna na prvi pogled jednostavna stvar kao što je bojenje prostora, kao što vidimo mora da bude predmet analize, jednakako kao i pitanje unutarnjih detalja, mimbera, mihraba, mahfila, stupova, prozora itd. Ćilimi i serdžade na podovima džamija često pretstavljaju prave raritete i nebriga o njihovom inventarisanju i posebnom čuvanju ne bi se i dalje smjela tolerisati.

Resulbegovića kuća u Trebinju i njena adaptacija za potrebe turizma

Resulbegovića kuća u Trebinju građena je u osamnaestom stoljeću. Na ulaznom portalu uklesana je u kamenu Hidžretska 1188 godina, što odgovara 1775 godini naše ere, ali to ne mora biti godina gradnje ove kuće, već možda i neke opravke

ili izgradnje same kapije. Znamo naime da su ljetni konaci Osman-paše Resulbegovića bili također ovdje, u Bregovima, pa ako se radi o istom kompleksu, onda je morao biti izgrađen u trećem deceniju osamnaestog stoljeća.

Ova kuća na obali Trebišnjice spada među najinteresantnije sačuvane primjerke stambene arhitekture južne Hercegovine. Izvornost forme uz slikovitost ambijenta stvorila je od ove kuće već od tri decenija unazad atraktivan turistički objekt, koji je privlačio pažnju prvenstveno stranih turista koji su prolazili ovim hercegovačkim gradićem.

Stari enterijeri ove kuće, koji su uz prizvuk komercijalizacije pa i kiča bili dugi niz godina pristupačni posjetiocima, svakako su bili atrakcija prvenstveno za one koji, došavši u naše krajeve, hoće da vide i »kutak orijenta«. Upravo iz tih razloga javila se potreba jednog kompleksnijeg i serioznijeg opremanja ovog objekta kao i uređenja cijelog kompleksa u kome se kuća nalazi.

Kompleks se u cjelini sastoji od četiri dijela: prvi dio su ekonomski zgrade u prednjem dvorištu, zatim gostinska kuća, tzv. konak, koji je već godinama stajao u ruševinama desno od ulaza, intimni dio za porodični život »haremluk« do danas relativno dobro održan i korišten kao turistički objekt, te konačno velika bašča sa voćnjakom.

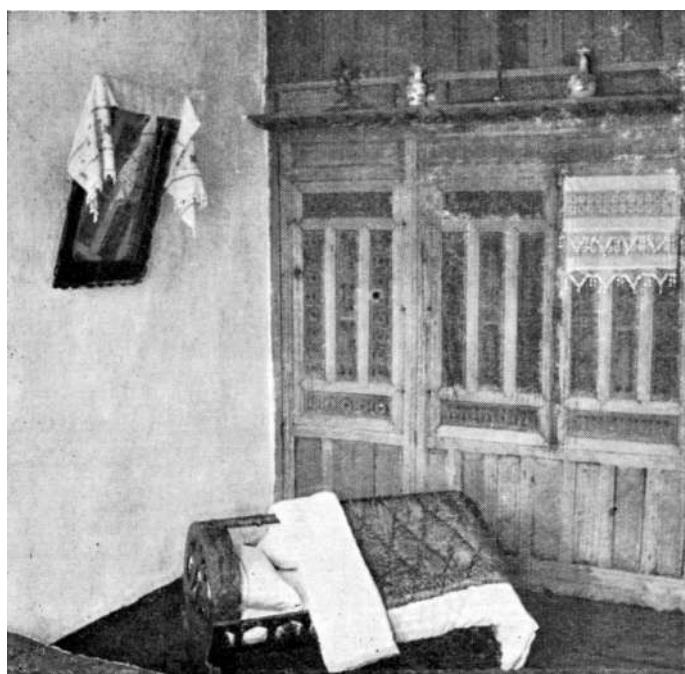
U idejnoj studiji rješenja kompleksa pošlo se od stanovišta da glavni objekt (haremluk) bude tretiran muzejski, tj. kao stalna etnografska izložba starog enterijera, koja bi — koliko je to moguće — prikazala sve vidove života u staroj građanskoj (pa i begovskoj) muslimanskoj porodici. Nažalost, prostorna skučenost objekta nije dozvoljavala da se ta ideja do kraja muzejski razradi.

Kuća desno od ulaza, tzv. konak, imala je na spratu prostorije za goste, a u prizemlju magacine za zalihe hrane i sl. U rješenju je ovaj objekt dobio savremenu namjenu i to turističko-ugosti-

teljsku. U prizemlju je projektirana manja društvena prostorija (afe-restoran) sa jednim separom i kuhinjom. Na spratu su pak predviđene dvije spavaće sobe, jedan salon, kupatilo i pretsoblje. Ovako tretiran objekt služio bi povremeno kao kuća za izuzetne goste, za koje se u donjim prostorijama može prirediti intimnija večera, manji prijem i sl. Svakodnevno objekt bi, sa svojom kuhinjom, služio kao afe-restoran, prvenstveno za posluživanje turista koji u sezoni u velikom broju ovamo navraćaju.

Dalje je u ovom kompleksu, u bašći, projektirana jedina manja ljetna pozornica, koncipirana uglavnom u smislu formiranja terena u stepenima za gledalište, tako da se prednji redovi upuštaju u teren, zadnji dižu na nasip. Sama pozornica je, s obzirom na to da su prednja sjedala upuštena u teren, mogla ostati gotovo na nivo-u bašće i na taj način praktično na bočnim stranama neograničena. Predviđena je adaptacija staja za garderobe izvadачa. Ostatak bašće i obje avlige trebalo bi da postanu neka vrsta botaničkog vrta autohtone flore ovog kraja.

Prvi dio zahvata, tj. uređenje haremluka kao etnografske izložbe, realiziran je početkom 1963 godine. Kao što je poznato u ovoj stambenoj kulturi pojedine prostorije nisu diferencirane po namjeni (kao danas) na dnevne sobe, trpezarije, spavaće sobe i sl. već su sve slično opremljene, a imaju razvijene mogućnosti prostorne adaptacije, tako da svaka soba može služiti bilo kojoj namjeni. Soba je u pravilu imala ugrađene ormare — tzv. musandere, osim toga ovisno o veličini jednu, dvije ili tri sečije za sjedenje i odmaranje. Kad se htjelo jesti postavljala se sofa (trpeza), za spavanje se

Sl. 4. Resulbegovića kuća. Musandere u maloj odaji, prenesene takoder iz Stoca, iz kuće u kojoj je ubijen Hadžibeg Rizvanbegović. Karakterističan fini duborez.

Sl. 5. Resulbegovića kuća — musandere u velikoj odaći, prenešene iz Stoca, radene na principu rezbarenih heksagonalnih aplikacija iz dvije vrste drveta.

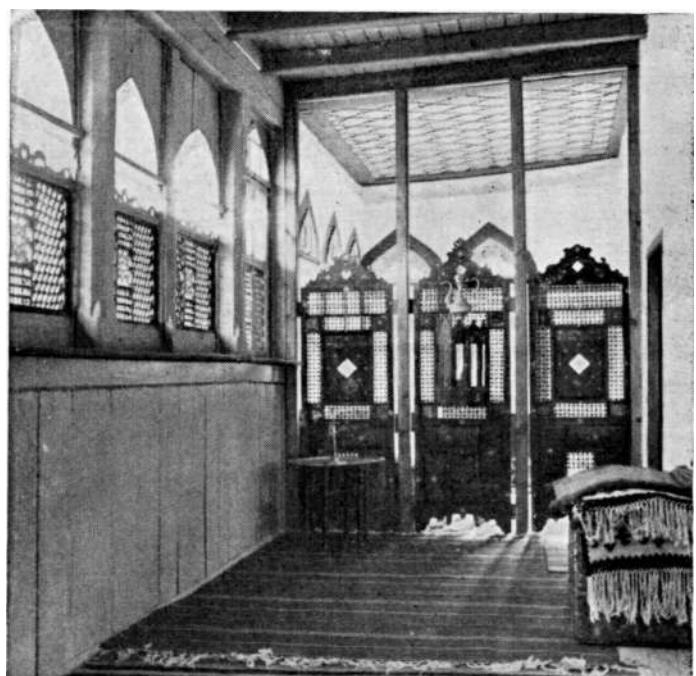
Sl. 6. Ista kuća — plafon u velikoj odaji, prenesen sa periferije Trebinja, rad iz druge polovine 19 stoljeća.

vadila posteljina iz musandera, a jedno i drugo se nakon upotrebe sklanjalo s poda.

Musandere i stropovi, ukoliko je domaćin bio dovoljno imućan, bile su obično rezbarene, i kojiput rađene iz više vrsta drveta. U velikoj odaji ove kuće ni musandere ni strop nisu bili rezbareni, već polihromirani, ali su korisnici tu izvornu polihromiju naknadnim kičerskim prebojavanjem potpuno uništili. U druge dvije sobe musandere su bile jednostavan stolarski rad novijeg vremena, vjerojatno izvedene između dva rata. S obzirom na malu vrijednost postojećeg ugrađenog namještaja, pristupilo se prenošenju i ugrađivanju musandera iz drugih kuća koje nisu zaštićene kao spomenici kulture. Hronološki najstarije musandere koje su ovamo donesene jesu one u maloj odaji na spratu i vjerovatno potječu iz osamnaestog ili čak s kraja sedamnaestog stoljeća. Prenošene su iz jedne kuće u Stocu, zapuštene i totalno derutne, a nalazile su se u sobi u kojoj je početkom devetnaestog stoljeća ubijen poznati feudalac, gospodar Hutova, Hadžibeg Rizvanbegović-Hadžun. Karakterističan je fini duborez, s motivima čempresa, te filigranski metalni okov. Iz iste kuće su prenešena i rezbarena vrata na principu rezbarenih heksagonalnih aplikacija kraj osamnaestog ili početak devetnaestog stoljeća, jesu musandere u velikoj odaji ove kuće, rađene na principu rezbarenih heksagonalnih aplikacija iz dvije vrste drveta. Na vratima ovih musandera ima nekoliko stotina tih aplikacija; i ove musandere potječu iz Stoca iz jedne kuće koja inače ne može biti zaštićena kao spomenik kulture. Drveni plafon u istoj sobi prenesen je iz jedne trebinjske kuće i potječe iz druge polovine devetnaestog stoljeća. Za sobu u prizemlju nabavljeni su jedne jednostavnije musander iz trebinjskog prigradskog naselja Dživara.

Fino rezbareni paravan koji je montiran u pret soblju, zatim visoki ormarić kod ulaza na sprat i škrabije na završetku sećija u velikoj odaji, sa ulošcima od kosti, označavaju stilski prelaz od devetnaestog u dvadeseto stoljeće i karakteristični su za tadašnju proizvodnju raznih škola za umjetne zanate, kakve su i kod nas u doba Austrougarske okupacije naročito njegovane. Iako ovakvi elementi uistinu unose nesklad u autentičan enterijer stare hercegovačke kuće, smatrali smo da je važno da ih sačuvamo i eksponiramo kao produkte sa završetka jedne duge razvojne linije, utoliko više što smo posvuda drastično uništili svaki trag pseudo-orientalne secesije u enterijerima iako smo imali veoma dobrih primjera (Salon u sarajevskom konaku, neke prostorije sarajevske gradske vijećnice, svečana čekaonica željezničke stanice u Bos. Brodu itd).

Kao što je poznato, sećije su uvijek bile bogato zastrte tekstilom, naročito čohom i čilimima. U Hercegovini je bila naročito obljudljena »višnjevi«

Sl. 7. Resulbegovića kuća — rezbareni paravan u pret soblju.

(bordo) čoha, pa su takvi makati i jastuci nabavljeni za sobu u prizemlju i malu odaju. U velikoj odaji sećije su zastrte plavom čohom i »brusali« jastucima; takvi jastuci su češći u Sarajevu, u Hercegovini dosta rijetki, a nabavljeni su iz uvoza iz Male Azije, gdje je svojedobno proizvodnja svinjenih tkanina bila naročito razvijena, (Hrvat Ruštemrpaša, veliki vezir i zet Sulejmana Veličanstvenog, podigao je polovinom 16 stoljeća u Sarajevu robnu kuću u kojoj se prodavala svila iz Bruse, pa se po tomu objekt i danas zove Brusa-bezistan).

U starim kućama podovi su u pravilu bogato zastrti čilimima. Uz čilime lokalne proizvodnje (sto-

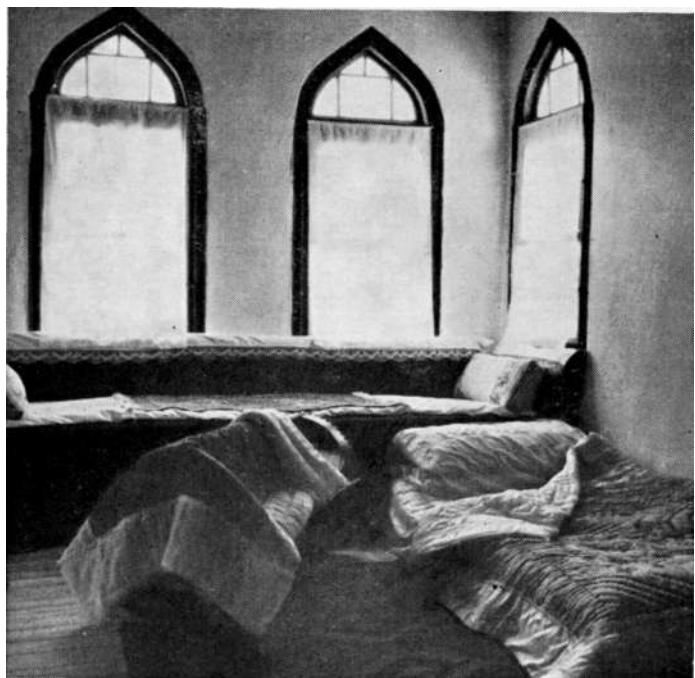

Sl. 8. Resulbegovića kuća — aranžman sećije i sofre u velikoj odaji.

lački, gatački, prozorski itd.) u našim krajevima bili su naročito cijenjeni čilimi iz Srbije i Makedonije, pored malih serdžada orientalnog porijekla koje su uglavnom služile samo za molitvu. Analogno tomu, u velikoj odaji je pirotski čilim, u maloj tzv. »lokumali« čilim, proizvod okoline Sjenice.

Svi karakteristični uporabni predmeti stare stambene kulture prikazani su u ovoj kući.

Date su dvije mangale. Topla klima i običaj drugih razgovora uz kafu stvorili su mangalu, tu ne-

Sl. 9. Resulbegovića kuća — aranžman sećije, postelje i kolijevke u maloj odaji.

kadašnju grijalicu, gdje žeravica lagano temperira prostor, podržava toplinu kaže, a koristi se i pri paljenju čibuka ili nargile.

Trpeza je postavljena u velikoj odaji. Na sofrobošči i stalku od kovanog željeza je velika bakrena savatli demirlija i savatli bakreno posuđe, te drvene kašike i peškiri za zastiranje. Nešto bakrenog posuđa ukrašenog savatom (cizeliranim ornamentom) postavljeno je i po rafama, a s obzirom na običaj da se prije i poslije jela operu ruke, u istoj sobi je — u jednom uglu — postavljen le-en i ibrik.

U maloj odaji prikazana je postelja. Ona se u pravilu sastojala od vunom punjenih dušeka i jastuka, te od jorgana punjenih pamukom. Posteljno rublje je u boljim kućama bilo od tankih svilom protkanih bezova, a sami jorgani od brokata ili od svile vezene zlatom. Narodna pjesma kaže:

... Ona stere dušek po dušeku,
Ćerećeli čaršaf po čaršafu,
A brusali jastuk po jastuku
I kumašli jorgan po jorganu...

Mala djeca su spavala u koljevki (bešici); bešike su nabavlјene i iz uvoza sa Mediterana (»Bešati je na moru kovana« — kaže npr. pjesma), a tekstilna oprema kolijevke je također luksuzna,

Islam nije dozvoljavao slikanje ljudskih likova, otuda na zidovima starih kuća nema slika, Kaligrafski natpisi, izvedeni u vezivu, na staklu, na drvetu ili papiru, citati iz Kur'ana ili duhoviti aforizmi orientalnih pjesnika i mislioca, obično su jedini ukras zidova, pored ogledala koja su najčešće nabavljena iz venecijanskog uvoza.

Resulbegovići su imali u svojoj kući bogatu biblioteku koja se sastojala od najrazličitijih djela arapske, turske i perzijske literature. Dobar dio ove biblioteke je uništen, a veći broj dokumenata (oko hiljadu) je poslije rata prenešen u Orijentalni institut u Sarajevu, dok su u kući ostala samo ona djela koja ni istorijski ni naučno nisu od značenja. Anažirana su u jednom većem dolafu, a postavljen je i karakteristični stalak za čitanje, tzv. »rahle«.

Nešto muške i ženske odjeće, vezivo, stare orientalne posude i vazne, nargila, pa sve do predmeta za kozmetiku, dopunjavaju ove aranžmane, s jednom tendencijom da se posmatraču (makar i ne sasvim naučno i konzervatorski ispravno) autentičnim materijalima predoči što kompleksnija slika života u ovakvoj kući.

Može se reći da je ovakav muzeološki tretman enterijera u spomeniku kulture relativno najjednostavniji i uz prepostavku da oni kojima je zadatak povjerен vladaju materijom), možemo biti prilično sigurni da većeg promašaja neće biti.

U slučaju Resulbegovića kuće najviše se može zamjeriti da je gotovo sve što je danas tamo eksponirano, odnekud doneseno. Ali, ako imamo u vidu da je ta kuća u enterijeru bila uistinu bezvrijedna, a da su svi ovdje sakupljeni predmeti bili razbacani kojekuda izvan svake mogućnosti njih-

bove efikasne zaštite, onda moramo biti zadovoljni barem toliko što su sve te vrijednosti samim sa-kupljanjem sačuvane od uništenja.

Tretman ovog objekta sličan je tretmanu Srvzine i Despića kuće u Sarajevu, koje kao depan-danse muzeja grada Sarajeva imaju zadatak da ilustriraju staru stambenu kulturu. Pri tomu su sarajevski objekti autentičniji; ne samo musandere, dolafi, plafoni, već čak i dobar dio pokretnog na-mještaja od početka pripadaju objektu u kome se nalaze. Naprotiv, u prikazanom slučaju u Trebinju — upravo zato što su predmeti birani s tendenci-jom što bolje ilustracije postavljene teme, dobio se u neku ruku širi diapazon, iako kvantitativno skučen.

Nažalost, relativno je malen broj objekata koje na ovaj način možemo čuvati. Potreba za muzej-skim i turističkim izložbama može biti zadovoljena

sa četiri-pet primjera, dok bi svi drugi slični spo-menici, često i vrijedniji u uzajamnom upoređiva-nju morali biti prepušteni drugačijem tretmanu.

Ma da postoji prigovor da muzejska namjena umrtvi objekt iskustva su pokazala da kvalitetne enterijere možemo sačuvati jedino ako ih tretiramo muzejski. Jedna soba sa rezbarrenom drvenom ši-om, musanderama i dolafima, kaminom i sećijama, čak i u objektu čiji se ostali prostori slobodnije tretiraju, mora biti posebno zaštićena, a da li će ona biti namještena ili ne — na to pitanje treba da dade odgovor sam oblik korištenja. Nešto tek-stila u takvom prostoru svakako doprinosi njegovom boljem razumjevanju od strane posjetioca, a da se to uspješno postiže i sa relativno malo ulaganja potvrđuje oprema enterijera Musafirhane blagajske tekije izvedena prema konceptcijama stručnjaka iz Zavičajnoga muzeja u Mostaru.

Konak uz Resulbegovića kuću u Trebinju kao savremeni ugostiteljski objekt

Konak Resulbegovića kuće imao je na spratu prostorije za goste, a u prizemlju magacine za zalihe hrane i sl. U kompleksnom tretmanu ove cjeline predviđeno je uređenje konaka sa turističkim restoranom u prizemlju, te specifičnim spavaćim sobama na spratu.

Za razliku od haremuka, koji je — kako smo vidjeli — namješten autentičnom etnografsko-muzejskom kućnom opremom, ovdje se u osnovi težilo rješenju koje bi savremenim materijalom i funkcijom zadovoljilo navike i potrebe ljudi našega vremena, uz takve oblikovne elemente koji će asocirati na spomenični ambijent u kome se nalazimo. Težilo se dakle transformaciji oblika našeg kulturno-historijskog nasljeđa u pravcu za-dovoljenja date funkcije.

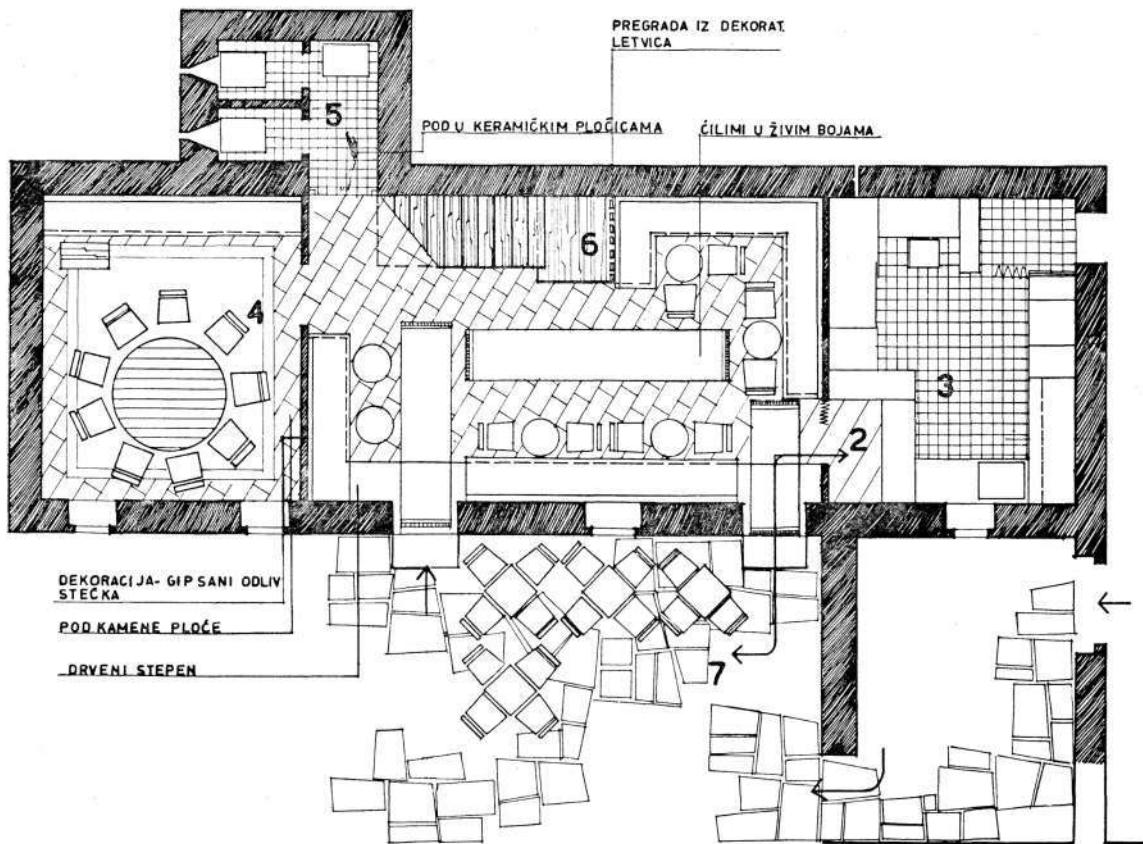
Kolikogod da ove težnje možemo dosta određeno formulisati riječima, mnogo je teže naći i adekvatna rješenja koja će pretstavljati suvremenu formu u razvojnog kontinuitetu izvjesnih zanemarenih kvaliteta koje su odavno u odumi-ranju. Upravo zato traženja koja sam indicirao i koja se pokazuju kao nužna kad se radi o sličnim primjerima, redovno se nađu na presječnicima pseudo-autentičnog i stilizacije, pa — štaviše — i negacije nekih specifičnosti karakterističnih za naš historijsko-etnografski enterijer.

Davanjem određene turističko-ugostiteljske na-mjene, a u okviru postojećih mogućnosti, kon-kretno rješenje bilo je donekle predodređeno. U prizemlju je organiziran restoran kapaciteta oko 40 mesta, sa minimalnim kuhinjskim pogonom; u ovom restoranu trebalo bi, kako se predviđa, da se služe isključivo specijaliteti domaće kuhinje koji imaju tradiciju od barem 150—200 godina.

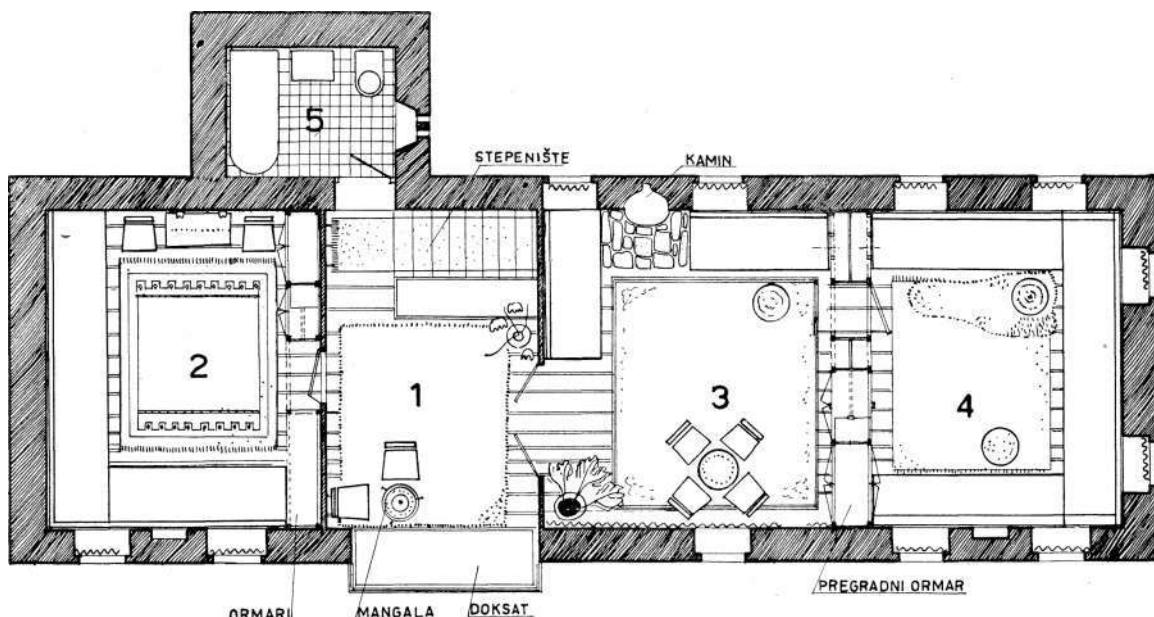
Na spratu su riješene dvije spavaće sobe sa jednim salonom, pretsobljem i kupatilom.

Trebalo je pronaći kompromis između histo-rijskog i savremenog enterijera. U restoranu u prizemlju korišten je drveni strop sa vidljivim gredama i dašćicama u naravnoj boji i strukturi drveta, zidovi su djelomično sa vidljivom struk-turom stare kamene gradnje, a djelomično mal-terisani i krečeni, pod je od bijelih kamenih ploča analogno hajatima starih hercegovačkih kuća. Ko-rišten je i motiv jednokrakog drvenog stepeništa za vezu sa gornjom etažom. Pod je nešto upušten u odnosu na prvobitni da se dobije pogodna vi-sina prostora. U samom namještaju bio je nužan jači kompromis, jer kolikogod stara sofa, postavljeni na podu, ne zadovoljava funkcionalno, toliko ni savremeni stolovi i stolice ne zadovoljavaju oblikovano u kompozicionoj cjelini s karakterističnim prostorom. Koristeći bakrene kalaisne tepsije na povиšenim željeznim nogarima pored fiks-nih tapeciranih sećija koje meandriraju duž zi-dova i naglašavajući rasvjetom upravo te tepsije, te svodeći broj pokretnih polufotelja na minimum koji je neophodan za formiranje grupa oko te-psijsa, smatramo da je nađen kompromis koji će zadovoljiti. Diskretan kolor, dodatni dekorativni elementi i način rasvjete trebalo bi da doprinesu jednom ugodaju koji će pomirivati prostor prošlosti sa životom sadašnjosti.

Zahvati na spratu više su usmjereni prema stilizaciji etnografskih elemenata. U potezima koji treba da potsjećaju na musandere, ugrađeni su ormari za garderobu gostiju i smještaj posteljine nakon raspremanja sobe. Osnovni namještaj su

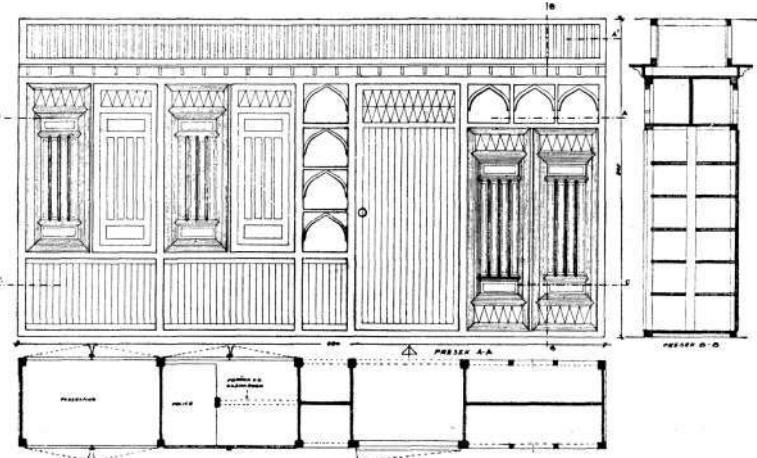
Sl. 10. Konak Resulbegovića kuće — tlocrt idejnog rješenja restorana u prizemlju objekta (1 — restoran, 2 — ofis, 3 — kuhinja, 4 — separe, 5 — WC, 6 — stepenište, 7 — terasa u avliji)

Sl. 11. Konak Resulbegovića kuće — tlocrt idejnog rješenja gornje etaže (1 — hol, 2 — soba, 3 — salon, 4 — spavaća soba apartmana, 5 — kupatilo).

sećije na kojima bi se raspremala postelja, podovi bi bili zastrti čilimima, stolovi nadomješteni manjim ili većim demirlijama, te aranžmani u cje-

lini dopunjeni postojećim kaminom, zatim mangalom, starim ogledalima i raznim etnografskim predmetima. U odnosu na prizemlje ovdje će

Sl. 12. Rješenje plakara u vidu musandera između dvije prostorije.

težnja ka stilizaciji doći znatno više do izražaja, što je u programskoj vezi sa željom da se pojedini gostima, koji to budu zaželili, omogući da dobiju spavaće sobe sa savremenim konforom u formalno preživjelom, regionalnom enterijeru.

Možda će nas ovdje neko optužiti za izvještajnost, pa i kič. Uzakjujući na komercijalno-turističku stranu zbog koje je uopšte došlo do obnove i uređenja konaka, rekao bih samo toliko da mi mnogo više leži formalni sklad — makk i uz izvjesno sitne laži — nego formalni sukob, a smatram mnogo ispravnijim put adaptacije namještanja prema prostoru, nego adaptaciju prostora prema namještaju, što se inače u našoj praksi veoma često događa, čak i u objektima od historijskog značaja.

Gavran-Kapetanovića konaci u Počitelju — prva Umjetnička kolonija u Bosni i Hercegovini

U ranije objavljenoj studiji »Počitelj na Neretvi« (Naše starine VII—1960) inicirao sam adaptiranje konaka počiteljskih kapetana za turistički hotel. Svojim položajem u urbanističkom sklopu, veličinom i dispozicijom, objekat je mogao poslužiti za hotelski pogon od oko 25 postelja, sa kuhinjskim pogonom, restoranom i potrebnim sporednim prostorijama. U tom smislu izrađene su i idejne skice u kojima se težilo uskladivanje historijske arhitektonske ljske i savremene opreme, sa željom da budući posjetilac osjeti da se nalazi u kući počiteljskih kapetana, ali i da dobije konfor koji će zadovoljiti svakodnevne potrebe čovjeka nešeg vremena.

Nešto kasnije, u krugu likovnih umjetnika se rodila ideja o stvaranju Umjetničke kolonije u Počitelju, i to upravo u ovom objektu, pa se stupilo realizaciji te ideje 1961 g. a na bazi spomenutih idejnih skica.

Koncepcija idejnog rješenja bila je takova da se striktno poštuje podjela objekta na muški i ženski dio, s tim da se u muškom dijelu smjesti restoranski pogon sa terasom i stolovima u tzv. muškoj avlji, da kuhinja bude u historijskom kuhinjskom prostoru (mutvaku), te da se ženski dio kuće, kao intimniji i mirniji, namijeni isključivo za spavanje. Rješenje enterijera u osnovnim postavkama bilo je zamišljeno analogno rješenju u Ruselbegovića konaku u Trebinju. Restoran u dvije etaže, povezan jednokakim drvenim stepenjem, trebalo je u prizemlju da ponešto asocira na dalmatinske utjecaje, dok bi sprat imao nešto elemenata orijentalnog enterijera. U sobama za spavanje hercegovačko-orijentalni enterijerski motivi trebalo je da dominiraju: obligatne musandere sa ugrađenim ormarima, lavaboima i tuševima (analogija sa banjcama), zatim tapecirane sećije ispod prozora koje bi služile za sjedenje i namje-

stanje postelje, te neophodan stolić i po neka stolica u stilizovanim formama koje smo tražili među sinijama i demirlijama, peškunima i tabureima, prilagođenim za ovu svrhu. Predviđalo se da se u sobama poštuju drveni plafoni, kamini (koje bismo obnovili i tamo gdje nisu sačuvani), da se podovi pokriju domaćim čilimima, a rasvjeta riješi u nišama i pomoću stojećih svjetiljki izbjegavajući kugle i lustere sa sredine plafona.

Nažalost, pristupilo se realizaciji, a da se u projektiranju od idejnih skica nije krenulo dalje. Pri tome se pokazalo od samog početka da između predstavnika investitora i projektanta neće biti potrebnog razumjevanja; počelo je izbacivanjem tuševa iz soba u dvorište (što je očito degradiranje stare stambene kulture koja je imala banjice u svakoj sobi — a i srozavanje konfora), a nastavilo se malterisanjem plafona u sobama i razbijanjem kamina da bi se u njihovim nišama ugradili lavabo-i. Mimo projektanta vršene su najrazličitije preinake, pa je između ostalog angažiran i jedan arhitekt koji je prvo bitnu koncepciju restorana potpuno izmijenio, ne rješivši pri tom ni pitanje stepenica između etaža. Predstavnik investitora, bez imalo razumjevanja za spomenišnu vrijednost objekta, bez efikasnog suprostavljanja službe zaštite, radio je šta je htio. Oprema enterijera, koja nas u ovom slučaju posebno zanima, svedena je u restoranu na ređanje serijskih stolica i stolova presvučenih raznobojnim ultrapasom, te na ubacivanje standardnih ormara i kreveta u odaje i čardake haremluka, u kojima još strše iz zidova lavabo-i uokvireni masnom bojom, a sa sredine plafona vise nekakvi lusteri od kovanog željeza. Riječ »ubacivanje« ovdje je jedini pogodan izraz, jer se sa savremenim krevetima i ormarama ne da namjestiti prostor koji je od početka koncipiran na specifičan tretman musandera i sećije, pa

je jedino u njihovoj stilizaciji i moguće pronaći oblikovno zadovoljavajuće rješenje.

Adaptacija ovog konaka mogla je biti primjer kako se stara stambena arhitektura i njene pozitivne vrijednosti mogu svrshodno uklopiti i iskoristiti u našem nastojanju za intenziviranjem turizma uključujući i korištenje kulturno-historijskog nasljeđa. Ali ono što je izvedeno može biti samo argument kojeg će neupućeni koristiti protiv

pozitivnih tendencija i mogućnosti. Upravo zato i iznosim ovaj slučaj da bih upozorio, da se u sličnim slučajevima ne radi o tome da li se spomenik može dobro prilagoditi savremenim potrebama, već o tome da je nužno da projektant i investitor shvate delikatnost zadatka, da pokažu razumjevanje i potrebno znanje, što će im u odnosu na nasljeđe pomoći da ne kompromitiraju ni spomenike, ni sebe.

Ugostiteljski pogoni u objektima oko Starog mosta u Mostaru

Ambijent oko starog mosta u Mostaru je u toku desetogodišnjih napora uglavnom spašen, djelomično konzerviran, neki djelovi su rekonstruirani, a neki su objekti čak i preneseni sa onih mjesta u gradu gdje su inače bili osuđeni na rušenje i ovdje ukomponirani. Još od prvih preliminarno-programatskih studija koje sam prije više od petnaest godina radio s prof. Neidhardtom (Naše starine I-1953), postavljalo se pitanje praktične namjene i korištenja prostora u ambijentu oko mosta, a posebno s obzirom na oživljavanje ambijenta i na njegovu turističko-ekonomsku eksploraciju. Osnovna ideja da ovaj dio grada treba da intenzivno živi, da ovamo treba da dođu zanati, prvenstveno oni koji su etnografski i turistički interesantni, zatim da dođu trgovine određenih vrsta, te turističko-ugostiteljski sadržaji, bila je prihvaćena od početka i na svim forumima. Pojedine od navedenih privrednih grana u jačoj ili slabijoj mjeri, brže ili sporije, realiziraju svoje programe u okviru osnovne kompleksne zamisli. Ugostiteljstvo, koje je tražilo turistički atraktivne objekte, pokazalo se naročito zainteresiranim, te je u toku posljednjih

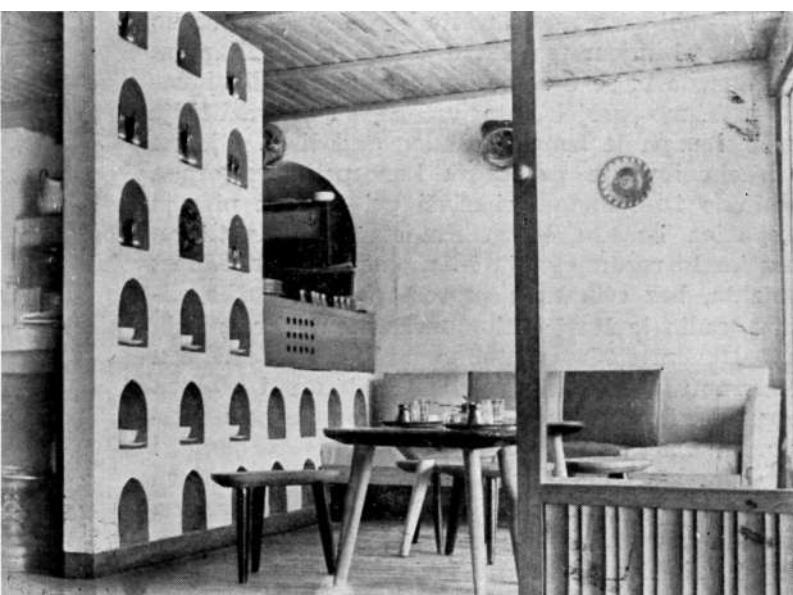
5–6 godina realizirano nekoliko manjih objekata, pojedine od tih realizacija radili su razni arhitekti, tako arh. Branko Bulić iz Sarajeva, arhitekti R. Tiberio i Dž. Kolaković iz Mostara, akad. sl. Mirko Kujačić i drugi. Svi ovi radovi ocjenjeni su uglavnom kao uspjeli, pa će prikazati neke koje sam sam radio s obzirom na to da ta rješenja najbolje poznam, ne želeći time ni malo da umanjim vrijednost realizacija ostalih projektnata koji su na ovom kompleksu saradivali.

U svim ovim slučajevima radilo se o objektima koji kao pojedinačni spomenici ne predstavljaju izuzetnu vrijednost, već su to prvenstveno ambijentalne vrijednosti. U tom smislu projektant nije bio obvezan da striktno poštuje autentične valere, ali je s druge strane, programatskim zahtjevima bio upućen da teži ostvarenju ambijenata, turistički atraktivnih, koji će savremenom interpretacijom domaćeg utilitarnog i likovno-plastičnog fonda enterijera nemametljivo prezentirati posjetiocu nalaže autohtonih ostvarenja.

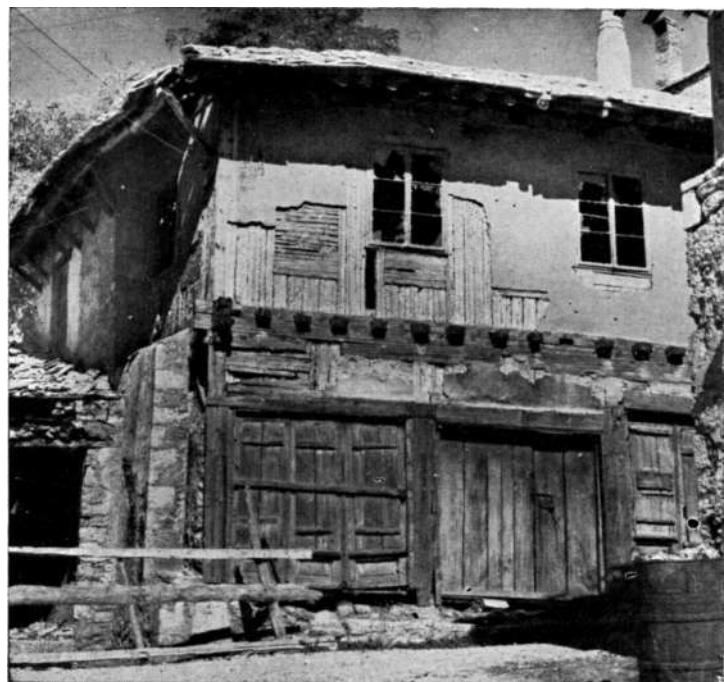
a) Kafana »Europa«

Dvoetažni objekt na Kulluku namijenjen za kafanu, eventualno sa roštiljem, svojim prostornim mogućnostima uglavnom je predodredio osnovnu dispoziciju.

Uslijed niza adaptacija iz novijeg vremena objekt je bio izgubio arhitektonsku vrijednost, te je u prvoj fazi radova, bez obzira na konačnu namjenu i enterijer, trebalo objekt rekonstruirati, sanirati njegovo građevinsko stanje i obnoviti ga u onim arhitektonskim formama za koje se analizom moglo utvrditi da su bile primarne, odnosno da korespondiraju s prvočnim stanjem. Već prva razmatranja su pokazala da se radi o veoma specifičnoj gradnji, kod koje se čitavo prizemlje u vidu trijema otvaralo prema ulici, dok je na spratu bila jedna jedina veća prostorija, istina, podijeljena u dva nivo-a. Tražeći analogiju sa ostalim arhitektonskim nasljeđem, ostali smo prilično bespomoćni. Jedini objekt s kojim bi donekle mogli komparirati ovaj mostarski, bio je stari turski sud u Livnu: i tamo se trijem sa kamenim stupovima i lukovima (koji su danas sazidani) otvarao direktno na ulicu,

Sl. 13. Kafanica u Podkujundžiluku, rad ing. arh. Branka Bulića

Sl. 14. »Europa« prije adaptacije. Ispod otpalog malte-ra vide se raniji prozorski otvori. U prizemnom trijemu bili su naknadno ugrađeni dućani, u momentu zahvata također dotrajali i napušteni.

dok su na spratu bile potrebne prostorije. Po toj analogiji ovaj mostarski objekt trebao bi biti eventualno stari sud (mešćema), a i po nekim zapisima mešćema se nalazila u ovom dijelu grada. Otvoreni trijem prema ulici u oba slučaja bi morao biti inspirisan gradskim lođama dalmatinsko-mediterranskog kulturnog područja. Nažalost, uslijed pomanjkanja dokumenacije s ovim istraživanjem se nije moglo ići dublje, pa je za sada sve ostalo na iznešenoj hipotezi.

U prizemnom prostoru predviđeno je uglavnom posluživanje s nogu sa šankom, jednim manjim povišenim prostorom za sjedenje, te kuhinja diskretno smještena iza jednokrakog stepeništa koje vodi u gornju etažu. Šank i sofa za sjedenje dobili su eksponirane položaje u prostornoj cjelini.

Na spratu je smještena kafana u užem smislu riječi, sa pomoćnom kafe-kuhinjom. Ovdje se predviđa isključivo sjedenje i posluživanje za stolom.

Sanitarna grupa predviđena je u jednoj trećini podrumске etaže, dok se ostale dvije trećine koriste kao spremište pogona. Ovi podrumi potječu iz vremena kad je prizemlje adaptirano za dućane; ne pripadaju dakle prvotnoj koncepciji objekta, ali ih nijesmo zatrpanivali, već smo ih funkcionalno iskoristili.

Težilo se da se originalnost objekta sa otvorenim trijemom prema ulici do maksimuma zadrži,

Sl. 15. »Europa« u toku adaptacije. Trijem je iza stupova dobio staklenu pregradu, dok su svi drugi elementi obnovljeni prema autentičnim nalazima i dokumentima.

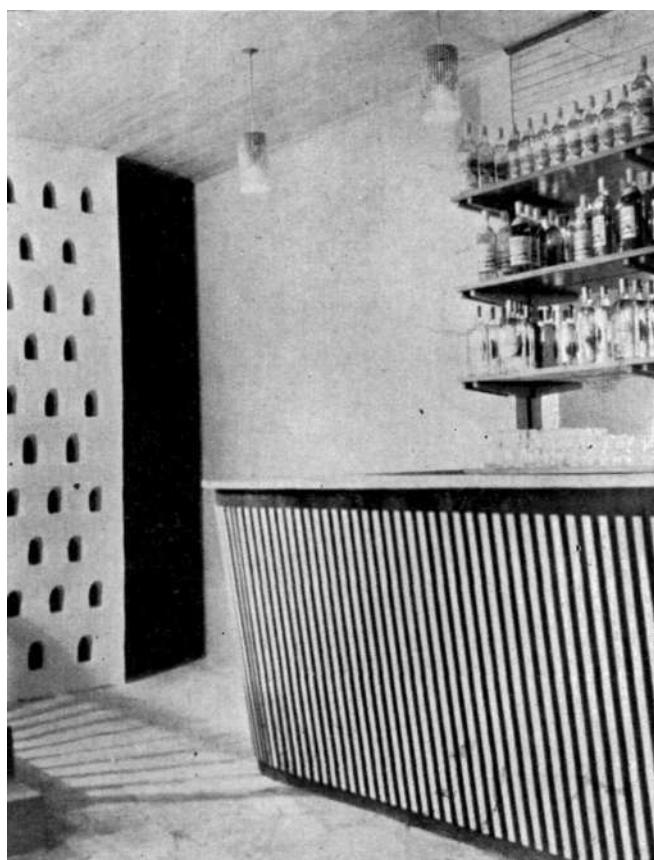
da se ulica takorekuć uvuće u samu zgradu. Na taj način dobij a se elemenat prisnosti i neposrednosti. Međutim zbog praktične potrebe da se kafana na veće zatvori i da se zimi prizemlje zaštiti od hlad-

Sl. 16. »Europa« noću, nakon uređenja. Istaknut položaj u ambijentu kraj mosta daje ovom objektu posebnu privlačnost za turiste.

noće, postavili smo staklenu pregradu iza stupova sa željom da se ona izgradi tako da se danju — ako to vanjska temperatura dozvoljava — rastvara u prostor iza stupova. Ovo nažalost u realizaciji nije uspjelo, te se praktično rastvara samo srednji dio.

Sl. 17. Šank u donjoj etaži kafane

Pultovi za posluživanje stojeći zajedno sa šankom riješeni su na savremen način sa gornjim plohamama presvućenim ultrapasom zbog održavanja čistoće. Nasuprot tomu na sofi za sjedenje težilo se izvjesnom regionalno-etnografskom ugođaju, pa je data niska sećija zastrta čilimom, a ispred sećije niski stolići (sinije) sa stiliziranim tronošcima. Pod u prizemlju je u kombinaciji nepravilnih kamenih ploča i sitne kaldrme. Na sofi je drveni pod, a u nuzprostorijama teraco-pločice. Plafon u naravnom drvetu zadržan je iznad cijelog prizemlja izuzev kuhinjice, gdje je malterisan. Paravan koji zaklanja stubište za izlaz u WC-e je perforirano-beton-ska monijerka. Zidovi su malterisani i krečeni uz neznatan dodatak boje.

Stepenište za sprat je drveno, lagano i prozračno; na svakom gazištu nalijepljene su dvije trake rebraste gume, koja štiti drvo od abanja i prljavljanja, a ujedno se naizmjeničnim prugama gume i drveta stvara reminescenca na prugasto tkanje ponjava.

Prostor na spratu visinski je od ranije diferenciran i to se zadržava. Ubacivanjem pregrade od trabozana (letvice) od poda do stropa na potezu od stepeništa do kuhinjice došlo je do naglašavanja te diferencijacije. Rješenje prostora uključuje niz elemenata koji se manje ili više vežu na folklor: tu je kamin izrađen po uzoru na kamine u starim kućama, zatim tahtapoš (uobičajena ploha za odлагanje iznad stepeništa), onda velika dekorativna mangala u kojoj smo čak zamišljali i diskretno svjetlo. Prostor se na dvije strane prozorima rastvara prema najatraktivnijem dijelu grada, a zastori su od tanke prozračne tkanine koja potsjeća na bez, sa karnišama u vidu podužnih rafrova. Sami prozori su jednostruki na vertikalni posmik, ana-

logno prozorima na starim kućama. Kao posebna atrakcija u ovom prostoru data je dekorativna stijena od gipsanih odljeva stećaka na sjevernom zidu prostorije. Bilo je zamišljeno da se gipsani odlikevi sa širokim bijelim figurama postave tako da se dobije dojam zida sazidanog iz ulomaka plastično dekorativnog kamenja, ali je realizator zamisli postavljanjem cijelih formata ovo pretvorio više u izložbeni zid. U svakom slučaju cilj ove stijene nije bio samo isključiva dekoracija kafane, već prvenstveno upečatljiv oblik turističke propagande šireg regiona kojeg treba da vidi svaki stranac koji ovuda prođe.

Sjedenje je i ovdje riješeno sa sećijama, koje su trebale biti tapecirane žimom i prugastim čilimima (izvedba nije uspjela). Također nekoliko manjih komada prugastog čilima stavljeni su i po podu. Stolovi su nadomješteni savatli demirlijama na željeznim stalcima, a stolice riješene kao stilizacija tronožaca sa niskim polukružnim naslonom analogno seoskim »stolovačama«.

svojih kuća pojedine predmete da njima dopune aranžman. On će možda za koju godinu zahtijevati da se ponovo nešto obnovi i dotjera, očisti od izvjesnog kiča itd. Međutim, činjenica je da je relativno uspjelo rješenje ovog objekta na neki način otvorilo put i mnogim drugim sličnim pokušajima koji su uslijedili.

b) Aščinica u magazama u Podkujundžiluku

Uskoro nakon realizacije kafane na Kulluku pokazala se potreba za uređenjem jednog turističkog restorana u istom ambijentu, u kome bi se, u svakom pogledu na visini, pripremala i servirala isključivo jela domaće narodne kuhinje. Stare aščinice, kojih je u Mostaru odavno nestalo, njihov način izlaganja jela da gost vidi šta poručuje i uzima, način serviranja u bakrenom kalajisanom posudu i sl. bili su ne samo inspiracija zainteresiranih, već i programska postavka. Za smještaj ovog

Sl. 18. Aranžman kafane »Europe« u gornjoj etaži.

Strop je iz profiliranih daščica između greda, dok je pod od parketa složenog na način »brodar-skog poda« s tim da je iza svakog četvrtog reda ubaćena poduža letvica od jasena, čime se razbila monotonija i dobila stanovita dekorativnost.

»Evropa« je bila jedan od prvih objekata čije je uređenje bilo usmjereni u pravcu korištenja folklornih elemenata, staviše bilo je tu entuzijazma i od strane kolektiva da su pojedinci donosili iz

pogona odabранo je pet magaza i dućana u Podkujundžiluku nad samom rijekom.

Kako adaptirati stare dućanske čepenke i magaze za restoranski pogon koji će bez smetnje funkcionirati, a uz to biti turistička atrakcija? Dućani su se rastvaranjem čepenaka potpuno otvarali prema ulici, imali su daščane podove i plafone, a djelemično i otvoreno podlege krovova. Magaze su bile masivno zidane, zasvođene, sa minimalnim ot-

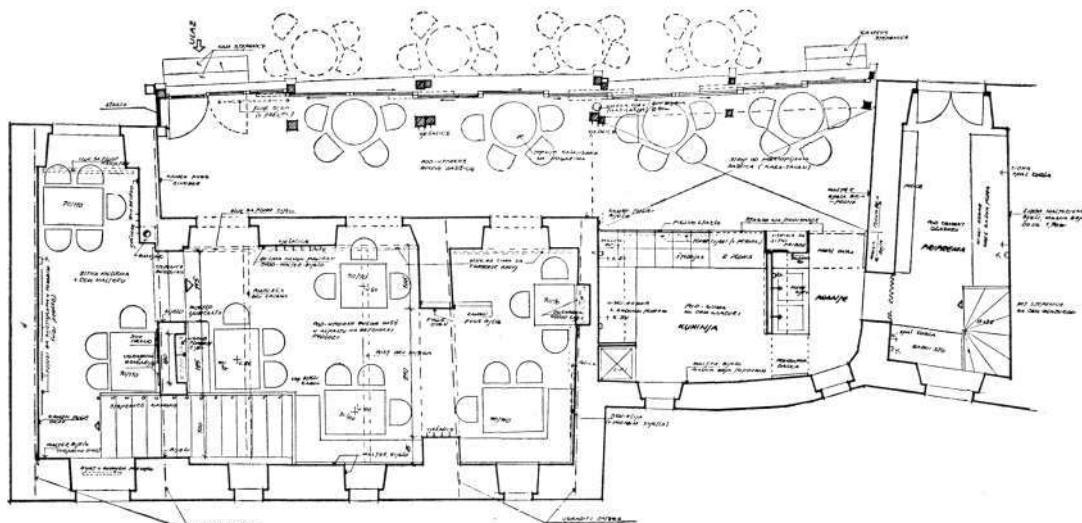
vorima, a svaka je imala i poseban podrum u koji se silazilo pomoću ljestava ili kroz otvor sa ulične strane. Sve te individualno formirane prostore trebalo je na neki način objediniti.

S druge strane pitamo se kako je taj tradicionalni narodni restoran (aščinica) izgledao u enterijeru u starija vremena. Ima nekoliko aščinica po sarajevskoj čaršiji, u njima mahom dobro kuhanju, zadržali su — svakako modernizirano — staro zidano ognjište u prostoru na kome su sva jela izložena, a goste poslužuje na trpezama koje sa domaćom tradicijom ne mogu imati nikakve veze. Nekad je u Sarajevu bila cijela jedna ulica aščinica, i danas se zove Aščiluk, ali je pred skoro sto godina požar uništio sve stare aranžmane, a da nam se nije sačuvao ni opis, ni crtež, pa znamo pouzdano kako je to nekada izgledalo.

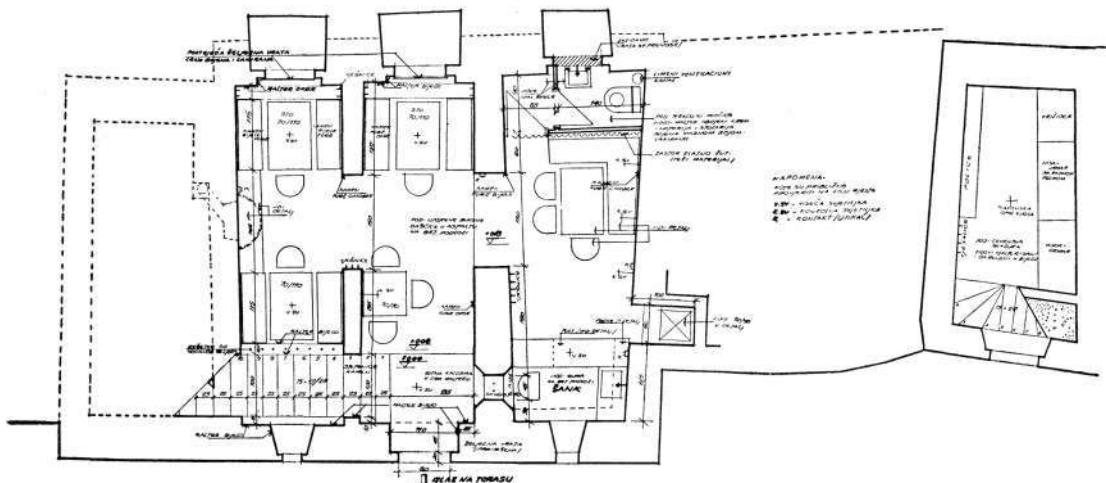
Ranije razdvojene prostorne jedinice smo morali povezati: između čepenaka smo uklonili drvene pregrade, a u masivnim zidovima između magaza

probili smo otvore sa polukružnim lukovima. U početku smo namjeravali da koristimo samo prizemlje, a da podrumе ostavimo za spremište; kasnije je međutim prihvaćen predlog da se uključi i donja etaža, pa su i podrumi međusobno također povezani lučnim otvorima, a sa prizemljem internim kamenim stepeništem. Šta više, iz podumske etaže otvoren je izlaz na pećine nad Neretvom, pa je tu organizirana restoranska terasa, veoma privlačna zbog interesantnog arhitektonskog i prirodnog okvira: doživljaj mosta i rijeke sa ovog mjesta je neobično snažan.

Arhitekturi ovih magaza u pravilu nekako nismo pridavali poseban značaj, naročito ne kad se sličan objekt nađe usamljen. Stilski one nisu sa svim određene, križanac su mediterana i orijenta, u čemu zapravo leži njihova kulturno-historijska vrijednost. U konkretnom slučaju, kad smo isprobivali zidove i formirali lučne otvore između prostora, kad smo zasvođene prostore spojili, arhitektura je propjevala. Propjevala razigranošću svojih

S1. 19. Aščinica — tlocrt prizemlja.

S1. 20. Aščinica — tlocrt podruma.

Sl. 21. Aščinica — tepsi i tronošci na čepenku predstavljaju neuspjelo rješenje, za koje će kod prve obnove uređaja trebati potražiti kvalitetniju zamjenu.

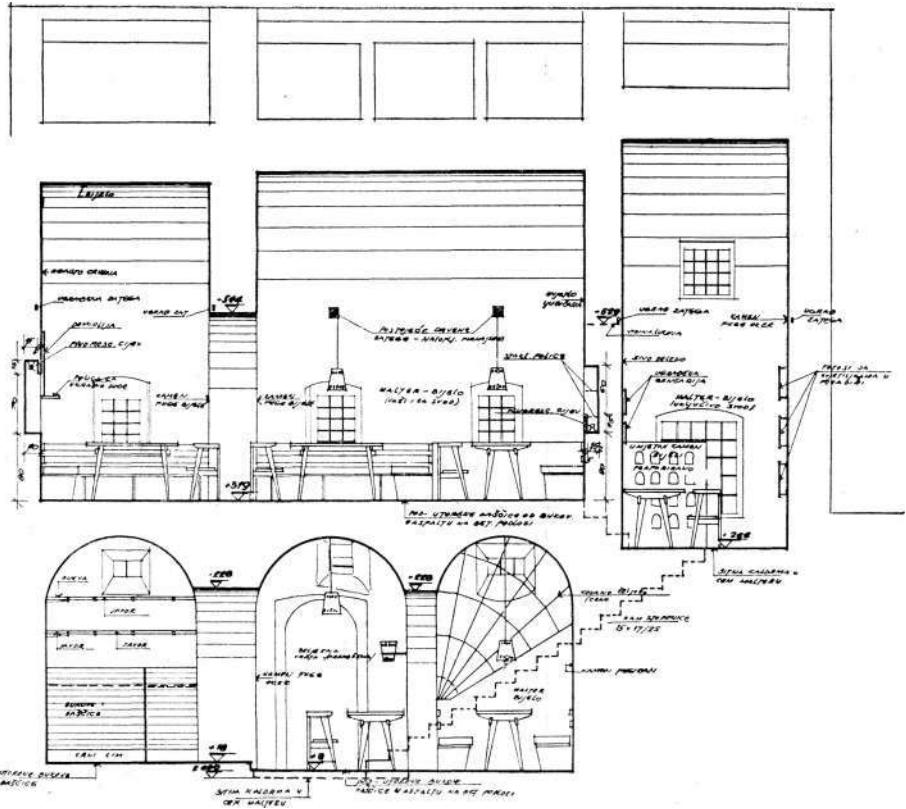
oblika, igrom zakriviljenih linija i površina, većih i manjih podužnih i poprečnih lukova i svodova. Neke od tih površina su očišćene do kamena i fuzirane, druge su samo malterisane. Smatrao sam da bi neke druge obrade i obloge samo opteretile, pa je zbog Bore Samardžića i obješeno na zidove nekoliko sličica iz starog Mostara. Na bijelom podu od poliranih mramorskih ploča, ova arhitektonska igra kontrasno se ističe.

U namještaju se ovdje nisu mogle tražiti neke transformacije historijskih oblika, zato su projektirane i izvedene klupe, stolice i stolovi jednostavnih rustikalnih formi, a elementi koji se vežu na nasljeđe jesu kvadratični čilimčići na stolicama, stolnjaci od domaćeg platna, te tradicionalno bakeno suđe.

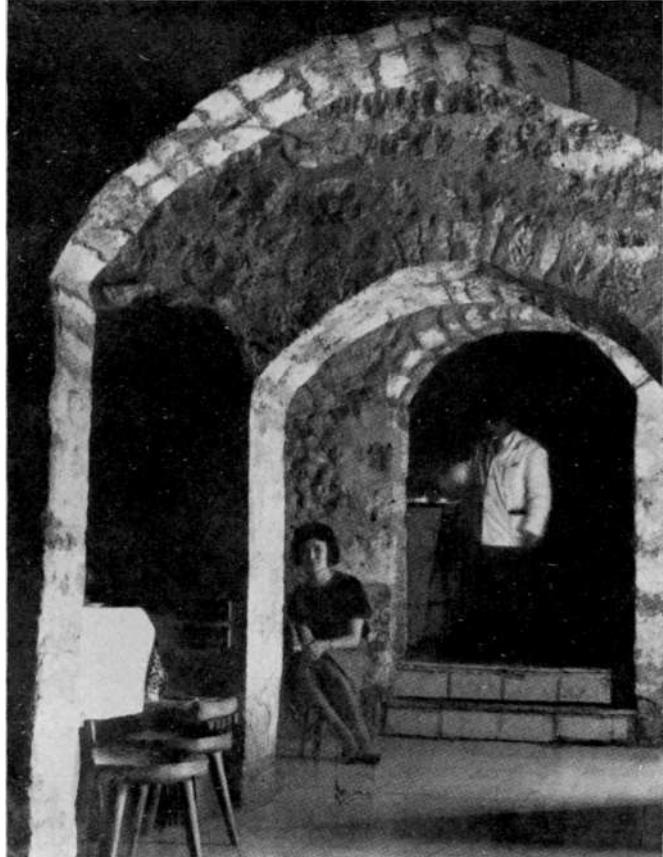
U prostorijama čepenaka bilo je nužno da se zadrži drveni pod i plafon, ali i da se ti prostori zatvore od ulice staklenom pregradom. U ovim prostorima smješteno je ognjište sa gotovim jelim, te za serviranje tepsi na željeznim nogarima okružene tronošcima. Nažalost, ovaj dio po mom mišljenju nije uspio, i kod prve obnove aščinice trebaće potražiti neka poboljšanja.

Terasa je namještena savremenim namještajem za terase.

Aščinica je izuzetno dobro prihvaćena kako od domaće publike tako i od stranih turista. Ovdje su sigurno pogodene izvjesne želje i traženja naše publike, što se između ostalog jasno odražava i u relativno visokom prometu u odnosu na investicije.

Sl. 22. — Aščinica — podužni presjek u kome se vide poprečni svodovi u donjoj i podužni svodovi u gornjoj etaži.

Sl. 23. — Iz donje etaže aščinice

c) L a b i r i n t - b a r

Pokazalo se kod uređenja aščinice da se u podrumskim magazama mogu dobiti izvanredno interesantni i intimni prostori. Kako sve magaze na lijevoj obali Neretve uzvodno od Starog mosta imaju podrume, a kako se isti zbog otežane dostupnosti ne mogu koristiti čak ni kao zadovoljavajuća skladišta, studirali smo mogućnost korištenja tih prostora za jedan specifičan ekskluzivni noćni lokal. Zbog uskog i izduženog prostora koji nastaju spajanjem ranije neovisnih podrumskih prostorija, zbog nužnosti individualizacije takvih odjeđenja, razlika u visinama itd. dali smo mu radni naziv »Labyrinth-bar«.

Predviđeno je da se ovaj pogon veže za pogon aščinice. Međutim zbog velike izduženosti niza prostorija, kao i zbog neovisnog funkcionalnog razvoja, postavljen je još jedan ulaz iz prizemlja, približno centralno u odnosu na raspoloživi prostor, sa stepeništem za silaz u bar te sa mjestom vratara koji će naplaćivati konzumacije. Stepenište je postavljeno tako da hvata raspoložive prostore na mjestu najviše međusobne visinske razlike, pa se dobiva dojam da je bar u cjelini formiran u dvije etaže: jedna viša od stepeništa pa do mosta i druga niža na sjevernu stranu do aščinice. U razlici visina uklapa se sanitarna grupa.

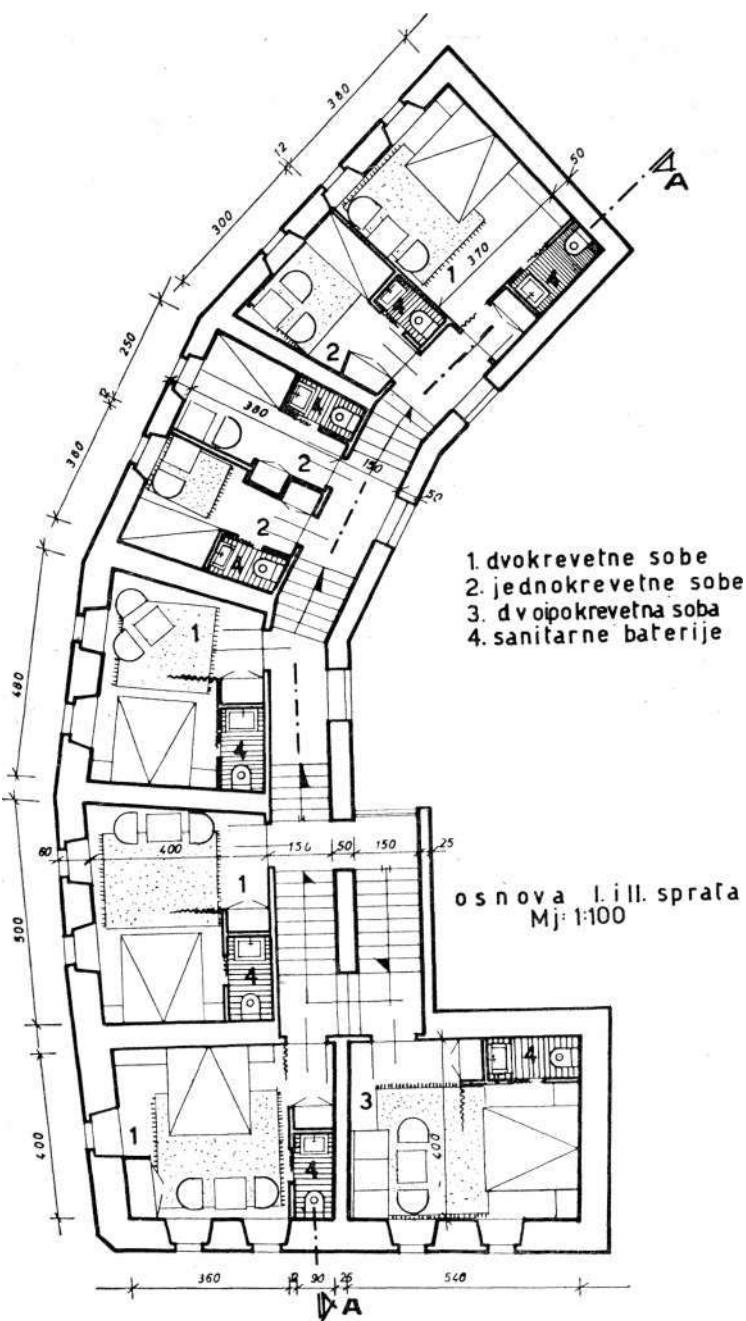
Arhitektonска vrijednost ovih prostora nije adekvatna prostornim kvalitetama aščinice. Tome naročito doprinosi činjenica da su prvobitni svodovi u svojevremenim adaptacijama nestali (ili ih nije ni bilo), a sadašnji stropovi su uglavnom armirano-betonske ploče iz novijeg vremena. Dakle, o nekim prostorno-estetskim spomenišnim kvalitetama ovdje ne može biti govora, pa se u adaptaciji sva nastojanja usmjeravaju prema komercijalno interesantnom aranžmanu.

Međusobno povizivanje prostora uglavnom je u obje etaže riješeno polukružnim lukovima većeg i manjeg raspona čime se po dubini dobila interesantna igra. Tražeći izvjesne raznolikosti u tretmanu, nižu etažu tretirali smo u hladnim materijalima; zidovi i dva sačuvana svoda uglavnom su očišćeni do kamena i fugirani, nad jednim prostorom je čak imitiran svod, neke površine su malterisane, a pod je od bijelih mramornih ploča. Viša etaža je naprotiv data toplije, tu su drveni podovi i plafoni, razne zidne obloge, te bogatija primjena dekorativnih elemenata, ogledala, tekstila itd.

Organizacija prostora omogućuje prihvatanje oko 100 posjetilaca. U traženju da prostori budu

Sl. 24. Igra lučnih konstrukcija svodova u budućem baru (snimak u toku radova).

Sl. 24. Skica adaptacije dijela magaza za hotelsku depandansu.

što interesantniji, nastojalo se što više izbjegći šematičnosti i uniformnosti, dajući svakom pojedinihom prostoru nešto što će ga individualizirati. Ovo bi svakako trebalo postići u prvom redu namještajem, zatim rasvjetom, bojom, primjenom dekorativnih elemenata, ali svakako sa težnjom da ne dođe do ponavljanja motiva koji su korišteni u ranije otvorenim objektima.

Na realizaciji ovog objekta radilo se tokom 1964 g. te su do pisanja ovog članka uglavnom završeni građevinski zahvati u adaptaciji.

d) Hotelska depandansa u kompleksu oko Starog mosta

Tendencija da se stvori živost u turistički frekventnom području Mostara dobiva svoju realnu formu u konkretnom privođenju arhitektonskih objekata životnim sadržajima kroz odgovarajuće adaptacije. Dok su za odgovarajuće zanatske, trgovачke ili ugostiteljske objekte uglavnom odgovarale prizemne prostorije, dotle su podrumi i spratovi tih objekata pretežno ostajali namjenski neriješeni i neiskorišteni.

Donjom etažom aščinice te Labirint-barom podrumski prostori biće također iskorišteni. Gornje etaže magaza u ovom kompleksu koje su nekada uglavnom služile kao radionice i ostave individualnih proizvođača, za sadašnju trgovinu i zanatstvo nisu interesantne. Pokušalo se još pred nekoliko godina ove prostorije adaptirati za stanove ali se već nakon prvih takvih zahvata pokazalo da namjena nije baš sretno odabrana. Također je bila izrađena i skica adaptiranja jedne grupe ovih magaza za depandansu Umjetničke galerije BiH, ali do realizacije nije došlo. Tako smo u traženju zadovoljavajućeg rješenja još početkom 1963 g. izradili idejnu studiju adaptiranja spratova magaza za hotelske depandanse.

Idejnim rješenjem obuhvatili smo tri grupe magaza: prva kod Suhodoline iznad ranije adaptiranih garsonjera pozorišta, druga između prilaza pećini i izlaza na Glavnu ulicu i treća u potezu koji opasuje lijevu kulu mosta od strane Hendeka.

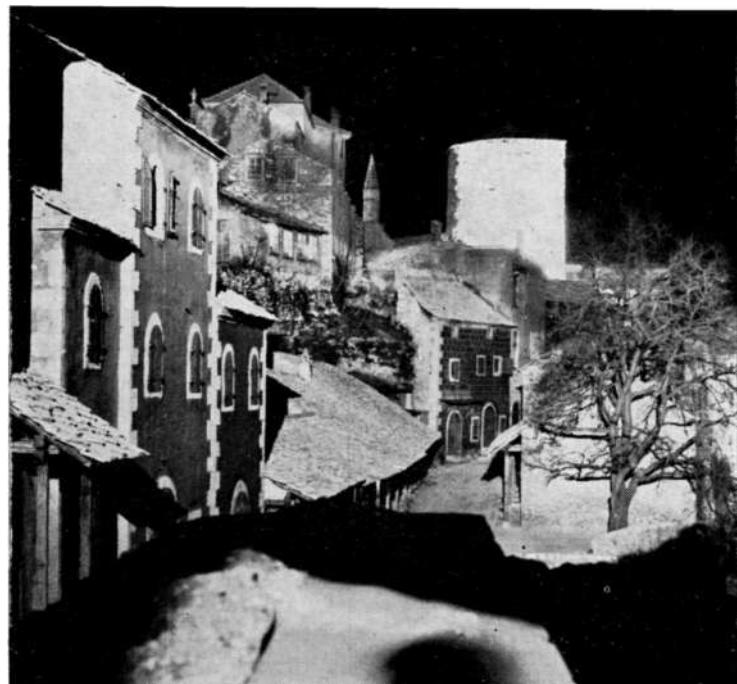
Grupa uz kulu je najveća, te bi se uz rekonstrukciju dviju ranije porušenim magaza ovdje moglo dobiti šesnaest soba, od toga šest jednokrevetnih i dvije trokrevetne. Prilaz ovim sobama je kroz jedan dućan u prizemlju, koji bi se ujedno uredio i kao centralna recepcija za sve hotelske kapacitete u magazama. U grupi uz pećinu dobije se pet manjih apartmana, a u grupi kod Suhodoline šest soba, sa ukupnim kapacitetom u sve tri grupe od 53 ležaja.

Nadeno je takvo rješenje da se u potpunosti sačuva vanjski arhitektonski izgled objekta. Unutrašnjost je naprotiv — budući da se radi o neinteresantnim prostorima u objektima ambijenatske vrijednosti — rješavaju sasvim slobodno, da bi se zadovoljila funkcija, konfor i potrebe gostiju. U tom smislu svaka soba je dobila sve potrebne instalacije, kompletne sanitarnе baterije, te namještaj koji uglavnom predstavlja savremenu hotelsku opremu, uz prepostavku da to ipak ne bi bila serijska proizvodnja, već posebno studiran namještaj, prilagođen prostorima u kojima bi se nalazio.

Prikazali smo četiri projekta, odnosno realizacije u jedinstvenom urbanističko-arhitektonskom

Sl. 26. — Još jedan ugao iz gornje etaže »Europe«, objekta u kome se najviše koristilo lokalne etnografske elemente.

Sl. 27. Noćni snimak magaza u obnovljenom kompleksu kraj Starog mosta u Mostaru. Težnja za intenziviranjem života u ovom dijelu grada osnovni je pokretač za planiranje i izvođenje adaptacionih zahvata na ovim objektima.

spomenišnom ansamblu. Iako se u sva četiri slučaja radi o prostorima bez posebnih spomenišnih kvaliteta, iako je projekt u sva četiri slučaja isti, način rješavanja se mijenjao ovisno o valerima prostora, a u rasponu od primjene folklornih ele-

menata i njihove stilizacije pa do slobodnih funkcionalnih aranžmana, pri čemu je — pored turističko-komercijalnih razloga — bio bitan kriterij historijska i likovna valorizacija prostora koje je trebalo u datim slučajevima adaptirati.

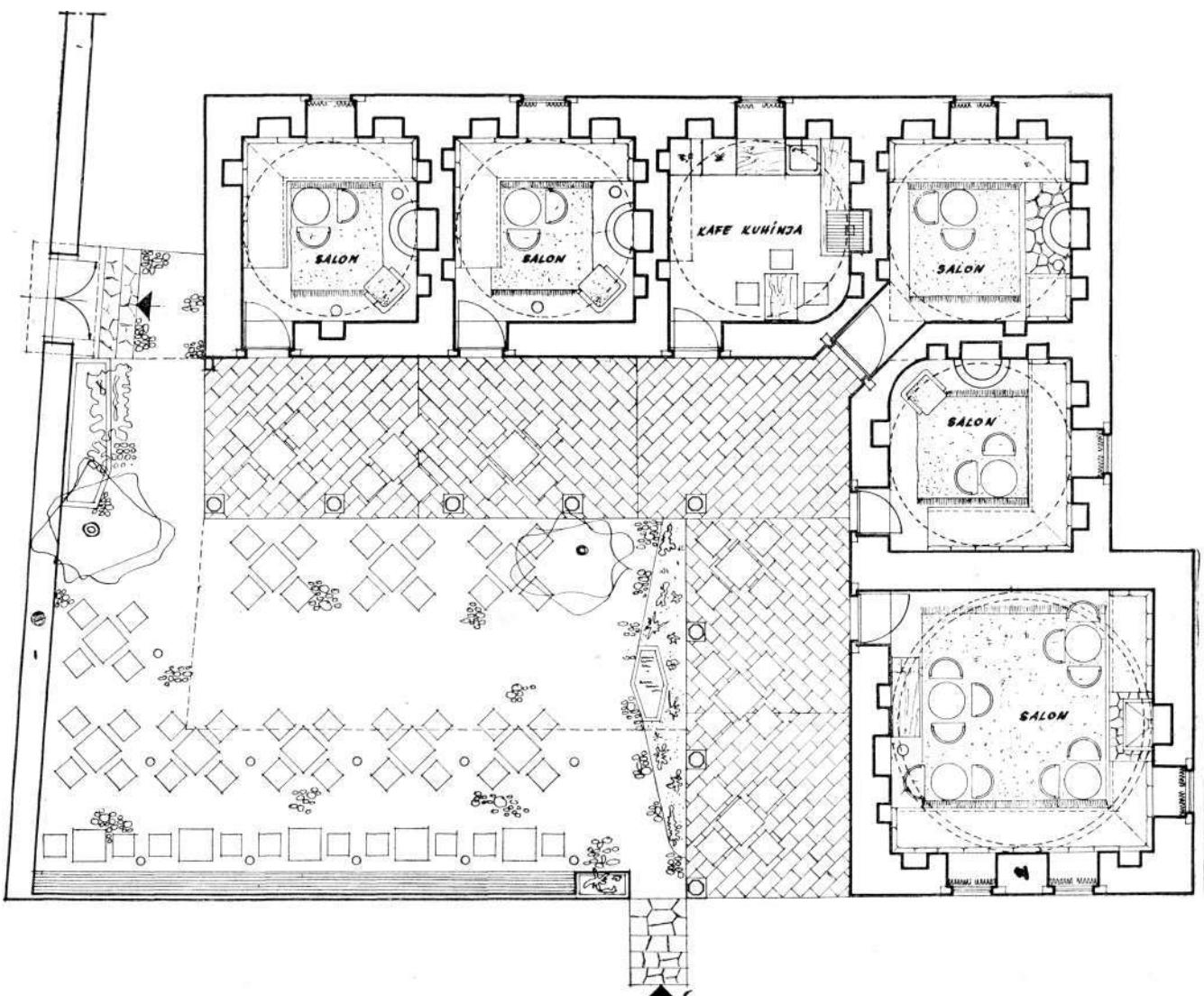
Medresa u Počitelju i njena adaptacija za kafanu

Počiteljska medresa spada u veoma vrijedne arhitektonske kulturno-historijske spomenike, te pored Kuršurnli-medrese u Sarajevu, predstavlja jedan od najljepših sačuvanih primjera svoje vrste. U koljenastoj tlocrtnoj dispoziciji ima pet soba za đake i jednu predavaonicu; svaka soba nadsvodena je kupolom. Ulaž u svaku prostoriju je iz trijema okrenutog prema dvorištu, riješenog u vidu terase koja se otvara prema rijeci i zelenilu. U pomenu-toj studiji o Počitelju indicirali smo da bi medresa trebala da poprimi karakter klubskih prostorija sa kafanom, a u toku 1963/64 objekt je obnovljen i adaptiran za turističku kafanu.

Problem adaptacije objekta, koji poput ove medrese ima neosporne prostorno-plastične i spo-

menišne kvalitete, sigurno je veoma delikatan, jer pored zadovoljenja funkcije zahtjeva veoma mnogo obzira prema samom prostoru, njegovoj autentičnosti i izražajnosti, isključujući svaku koketteriju s eventualno dopadljivim, neautentičnim stilizovanim elementima, koje bismo inače na drugom mjestu sebi mogli i dopustiti. Pri tome, ovo je bio prvi slučaj u našoj praksi da se jedan spomenik ove vrste uopšte adaptira za praktičnu, nemuzejsku namjenu,

Kafanu smo uglavnom prebacili pod trijem i na terasu postojećeg dvorišta, opremlenivši ih popločanjem i kaldrmom te sađenjem zelenila i cvijeća, koristivši pri tome serijski namještaj za terase. Jednu od sobica adaptirali smo za kafe-ku-

Sl. 28. Medresa u Počitelju, tlocrtno rješenje adaptacije.

hinjicu (kasnije su korisnici — navodno privremeno — za potrebe pogona uzeli još jednu) ostale sobice i predavaonu pretvorili smo u salone: jedan veći i tri manja. Dajući naglasak na plastiku prostora, na forme otvora, na lukove, trompe i podglede kupola, na ugrađene kamine i niše korištена je jedino igra malterisanog i do kamena očišćenog zida prekrivenog mrežom krečnih fuga. Neke partie starih zidnih slikarija u kupoli predavaone — ma da ne predstavljaju posebnu vrijednost — obnovljene su i povezane neutralnim okerastim tonom. U takvom prostoru bilo je logično da se teži što neutralnijem namještaju i upravo jedan potpuno savremen tretman sa niskim sečijama uz zidove tapeciranim jednobojnim materijalom sa jednobojnim čilimima na drvenom podu, sa tabureima i školjka-foteljima na metalnim nogama, sve u diskretnim monohromatskim i analognim tonovima, učinio nam se rješenjem koje će najbolje zadovoljiti. Jedini etnografsko-folklorni element kojeg smo umjeli bile su savatli demirlije na željeznim nogarima, ali u ovom slučaju autentični stari primjeri, otkupljeni po kućama, koji kontrasno djeluju u savremenom okviru ostalih dijelova namještaja, i ujedno imaju ulogu spone između savremenog aranžmana u prostoru i samog prostora.

Na kraju, umjesto zaključka, da se nadovežem na postavke date u uvodnom dijelu. Prostorna komponenta spomenika kulture, jednako kao i njegova arhitektonska plastika zahtijeva respekt u svakom pojedinačnom slučaju. Nikada ni u kom slučaju ne bi se smjelo dozvoliti ono što se danas često događa u našoj praksi sa pojedinim objektima, tj. da adaptacijama negiramo postojeće i stvaramo nove prostorne ugodaje, jer takvim postupcima negiramo bit arhitektonske koncepcije makar i čuvali njenu ljusku.

Do danas u okvirima naše republike može se reći da nije ni bilo nekih adaptacionih zahvata na značajnijim spomeničkim objektima, ali je izgleda sazrelo vrijeme kad će ih biti sve više. U samom Sarajevu već su u projektu, pa i u realizaciji, adaptacije prvorazrednih spomenika kao što su hanman, bezistani, Morića han itd. te ako ova izlaganja kod sličnih zadataka po nekog navedu na razmišljanja smatraću da je članak doprinio rasvjetljavanju jedne specifične problematike.

Mojim saradnicima na pojedinim od prikazanih rješenja i projekata, arh. J. Karlić, ing. arh. N. Rosiću, ing. arh. M. Aydagiću, ing. arh. V. Peranoviću i ing. arh. F. Ćiriću ovdje se još jedanput zahvaljujem.

INTERIORS, THEIR PROTECTION AND ADAPTATION

In the field of architectonic cultural history inheritance, formal stylistic elements are as a rule preferred to the functional component. On condition that the facades and characteristic details inside the object are preserved, and accepting the fact that »life is going on«, we agree that most of the monuments may undergo some adapting treatments taking no care of the space itself whose shell we endeavour to preserve.

As a logical consequence of this practice we have the situation that the preserved interiors of historical and artistic significance are rather rare among architectonic monuments. The interiors of the sacral objects are a little better preserved, and the adaptation of the lodging and business buildings is an everyday phenomenon. Such adapting operations may be of some interest even in view of preserving mere objects, on condition that they are performed with a feeling for measure and with due respect to the inner values of the monuments that are to be preserved, and as long as we do not deal with exceptionally valuable interiors which are a museum of its kind by themselves.

Only historical-architectonic and esthetical analysis can supply the answer to the question how far can go in adapting changes of a monument. With regard to this it is desirable to establish certain criteria, as for example:

1) Spaces of the objects which create the atmosphere of the ambient without a specific significance of their own, could be functionally adapted under no particular interior conditions. (These objects acquire their through the exterior).

2) Spaces of the monumental objects whose primary disposition has been lost by the time, can be classified into three subdivisions:

a) Spaces that have cultural and historical value for a subsequent epoch (as for example a classicistic interior in a baroque palace) and as such are to be preserved, while the whole of the monument must be treated not only in connection with the epoch in which it originated, but also with regard to its biological evolution.

b) Spaces that have no particular cultural history value but where there are enough elements for the reconstruction of their primary disposition. Since the reconstruction of the primary disposition could contribute to the greater monumental value of the whole of the object, we must aim at its realization; this process must imply more liberty in treatment of details and especially of equipage.

c) Spaces that have neither the elements for the reconstruction of the primary disposition nor are interesting for the valorization of the biological evolution, can be completely ignored as such, and their adaptation conditioned only by the need for the preservation of the monumental cover.

3) Spaces of the monumental objects which have retained their primary disposition can also be classified into three subdivisions:

a) Those which within the framework of the authentic disposition have no particularly interesting details can be more freely treated in detail and in equipage (cf. 2-b)

b) Those which have not only the value of an authentic disposition but also certain qualities of space plastic art (as for example the Turkish bath) can be more freely treated in equipage and the elements of space plastic art, although not freely treated, must be emphasized.

c) Those that within the framework of an authentic disposition have retained some valuable details, such as fireplaces, carved doors, ceilings, built-in furniture, wall paintings or antique movable furniture, should be treated as museum spaces, and the intervention recedes to a minimum, according to the established principles of conservation.

4) As a separate group we can take spaces which together with the details of elaboration and built-in or movable furniture represent a cultural history value, while situated in the objects which as a whole cannot be treated as the monuments of culture. We should be particularly interested in protection of such details and in their eventual transfer in case of need.

In view of a specific problem of ours, caused by the fact that cultural inheritance in Bosnia and Herzegovina belongs to the Oriental cultural tradition while the contemporary life imposes a need to equip spaces by furniture which is a product of Western cultural influence, we must admit that the successful adaptation of our cultural history objects is made particularly difficult. Therefrom come dissonances noticed especially by the people who expect to find in an adapted monument something more than a mere necessary settlement.

Finally, we can see from several practical examples the possibilities and results of the compromise between the monumental values and the functional demands concerning those monumental interiors which serve our age.